

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№5

(18890)

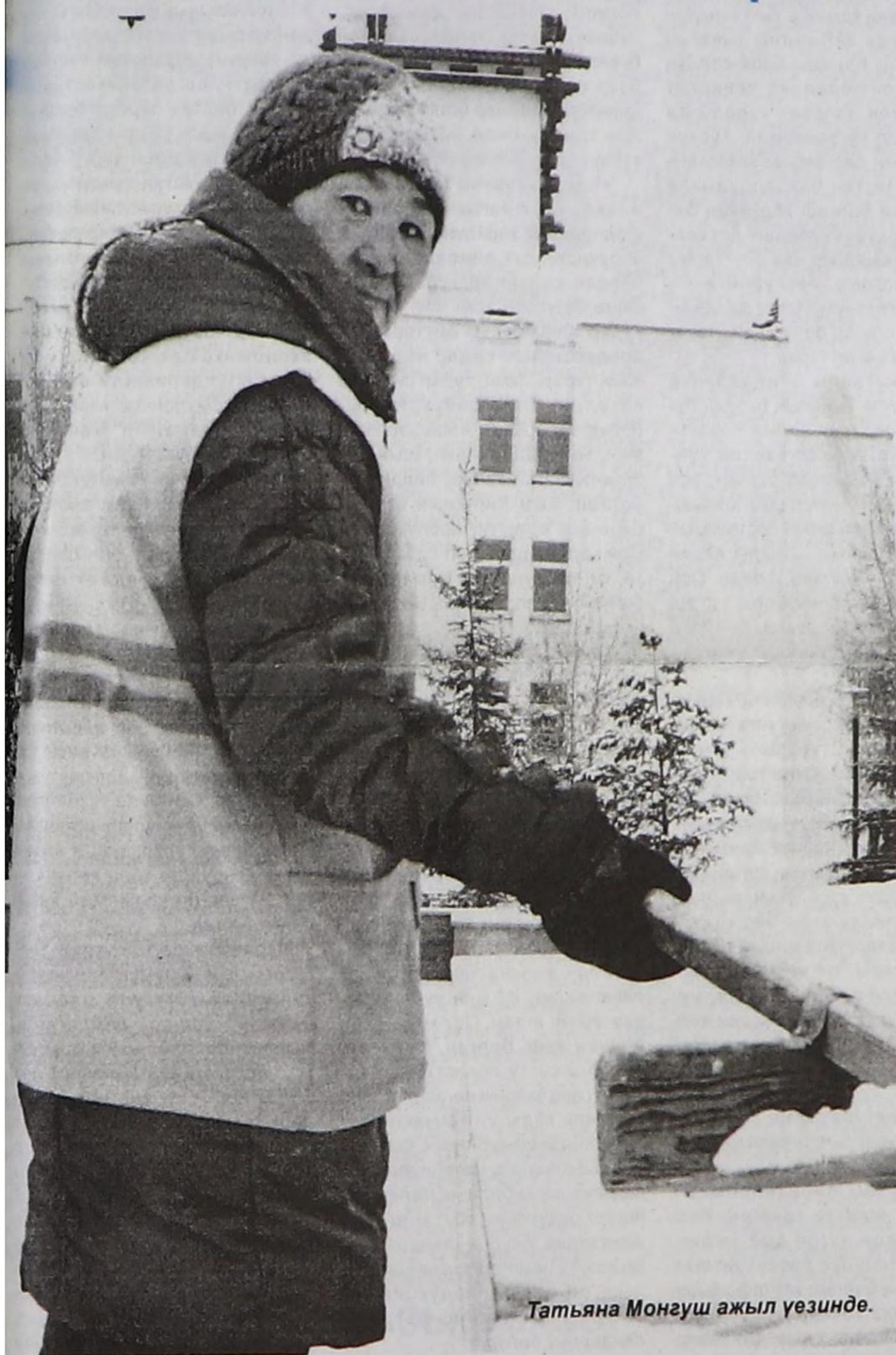
2017 чылдың
январь 19
четверг

Хүннүң үнери — 08:44
Ажары — 16:37
Хүн дурту — 07:53

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүң маадыры

АРЫГ-СИЛИГ – ООҢ АЖЫЛЫ

Татьяна Монгуш ажил үзүндө.

Кызылдың девис-кээринин арыг болуру хоорайның «Чаагайжыдылга» муниципалдыг бүдүрүлгезинин ажилчыннарының ажилындан дорт хамааржыр. Татьяна Дамдын-ооловна 6 чылдан бээр «Чаагайжыдылга» бүдүрүлгедө өөннүң ээзи Андрей Достаевич-биле кады алдап, Тываның найысылал арыг-чаагай болдурар дээш тарының үлүүн кирип келгенер. Олар ажил-ишке эпигиниг өг-бүлө. Андрей Достаевич эр кижиге болгаш, бодунуң истогун аштап доозупкаш, Татьяна Дамдын-ооловнага үлүү дузалажып кээр. Кызыл

хоорайны арыг-силиг тудары эң ылаңгыя кыжын кончуг берге. Улуг харлыг бо кыш оларның ажилында дыка аар болган. «Өөм ээзинин дузасы мээң ажилымны дыка чиигедип келген — деп, Татьяна Дамдын-ооловна чугаалап турду. — Херээжен кижиге бо ажил кыжын дыка берге апаар». Кызыл хоорайның чаагайжыдылгазынга хөй чылдарда ак сеткилдиг кызымак ажилы дээш Татьяна Дамдын-ооловна биле Андрей Достаевич Монгуштар хүндүлел бижиктер дээш өске-даа шаңналдар-биле «Чаагайжыдылга» муниципалдыг бүдүрүлгеден шаңнадып келгенер.

Олар Кызыл хоорайга ажил-

дап кээринин мурнунда Хову-Аксы суурга Татьяна Дамдын-ооловна садыгжылап, Андрей Достаевич хлеб быжырып ажилдап турганнар. Ажы-төлү өзүп, эртем-билиг чедип алгаш, Кызылга чурттап бээрге, оларның чоогунче чедип кээп, кандыг-даа ажилды кылып шыдаар болгаш, 90 чылдарның берге үзүндө Кызыл хоорайның «Чаагайжыдылга» муниципалдыг бүдүрүлгезинге ажилдап кирип, чаа ажилынга ижиге бергенер. Уруглары шупту эртем-билиг-лиг, ажил-иштиг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. Татьяна Дамдын-ооловна биле Андрей Достаевич уругларының амыдырал-чуртталгага шуудаарына, оларның

ажы-төлүн азырап өстүреринге дузалажып чоруурлар.

Кызыл хоорайның «Чаагайжыдылга» муниципалдыг бүдүрүлгезинин ажилчыннарының хөй кезин херээжен кижилер, оларның хүн бүрүдө берге ажилын көргөш: «Боттарының ажилын аар-берге дивес, кандыг-даа кадыг ажилды кылып шыдаар, кончуг шыдамык, езулуг эр тура-соруктуг кижилер-дир. Оларның ажилын эр кижиге бүрүзү сегирип албас» — деп, бо кижиге бодаар.

Оларның ажил-ижин Кызыл хоорайның эрге-чагыргазы чедир үнелевейн келген деп болур. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп атты алганнарның аразында хоорайның сайзыралынга дорт үлүүн кириген кижилер тудугжулар, чуртталга-коммунал ажил-агыйының, чаагайжыдылга ажилының ажилдакчылары каш-ла кижиге. Кызылдың хоорай бооп сайзырап келгенинге, арыг-чаагайынга дорт хамаарылгалыг кижилер ооң хүндүлүг хамаатыларының аразында хөй болгу дег. Хоорайның чаагайжыдылгазынга ажилдап келгеннеринин аразында чүгле чаңгыс Нина Сарыгларга «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп атты 1998 чылда тывыскаш. Бо шаңнал чүгле ооң бодунга эвес, а Кызылдың арыг-чаагайын холунга тудуп чоруур кижилерге хүндүткелдин демдээ болган. Нина Васильевна хып дээн аныяандан пенсияже үнгүже чедир ЖЭУ-2-ге ажилдаан. Ону таныыр кижилер Нина Васильевнаны ажилында кызымаа, ак сеткилдиг дээш дыка хүндүлээр. Бодунуң ажы-төлүн, уругларының уруг-дарыын төрөөн хоорайы Кызылга ынак, ооң арыг-силиги, чараш-чаагайы дээш сагыш човаар кылдыр кижизидип келген.

Кыштын соогунда, чайның изинде-даа кара эртенден орай кезээге чедир «Чаагайжыдылга» бүдүрүлгениң ажилдакчылары хоорайның кудумчуларын, шөлдерин аштап, республиканың төвүн арыг тудуп, бокка алыспайн турарлар. Оларның бо белен эвес буянның ажилын Кызылдың чурттакчыларының чамдызының медресе билбес, боттарының богун кайы хамаанчок октап, дем чаа-ла аштап каан черни дораан-на бокталдырыптары хомуданчыг.

Оларның ажилын, оларның боттарын хүндүлээлиңер. Найысылал Кызылдың арыг-силиги — оларның ажилы.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Бөгүнгү
үндүрүлгедө:

КҮРҮНЕ ЧАГЫЫ
БОДУНУҢ
ЧЕРИНГЕ
АЖЫК КИИРЕР 2

НОЯН-
ХӨЛДҮН
БАЛЫКЧЫЗЫ 3

Космос болгаш
Тыва

АЙЫЛДЫГ
ДЕП
САГЫНДЫРЗЫН 4

Спорт
ЧАСПАС
ЧА
АДЫКЧЫЛАРЫ 7

Медээлер

БИЖИКЧИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Парлалга хүнүн таварыштыр Бай-Тайга кожуунун баштыгы — Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей Салчак база кожуунун чагырга даргазының хүлээлгезин түр күүседип турар Алдай-Мерген Ховалыг хоочун бижикчилер, ат-алдарлыг башкылар-биле ужурашып, ажык чугааны кылган.

Чаа чылдың бүдүүзүндө кожуунга ажылдап эгелээн удуртукчууска арга-сүмени кадып, моон соңгаар кады демниг ажылдаарын дугурушканнар. Алдай-Мерген Ховалыг моон мурнунда удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан, эртем-билии шыырак, дөрт ажы-төлдүг, хей-аьды бедик, чончу, чугаакыр, ажыл-агый-жы өг-бүлөгө төрүттүнген, угу-дөзү Сүт-Хөл кожуундан, күш-ажыл, спортка ынак болган. Олар келген аалчыларынга байыр чедирип, ам-даа янзы-бүрү солун-сеткүүлдер-биле харылзаа тудуп, кызымаккай ажылдаарын күзээннер.

ХӨЙ-НИИТИЧИЛЕРНИН АЖЫЛ-ИЖИ

Бай-Тайга кожуунда хөй-ниитичилернин ажыл-ижи чымыштыг. Оларның удуртукчузу Валентина Аракчаа, хоочуннар, аныктар, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг ажылдакчылар-биле бир демниг ажылдап турар. Кожуунун хоочуннар даргазы Зоя Данаажаповна база Тээли суурнуң пенсионерлер даргазы Көкеш Серин-ооловна кылган ажылдарының түңнелдерин таныштырганнар.

Чаа үнүп келген чылда кожуунун хоочуннар эвилелиниг удуртукчузу Валентина Дугул-ооловна Севекти бир үн биле бадылаан.

Шеңне КУУЖААН.

Тээли суур.

ЧАА КОМБАЙННЫГ АПААР

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аьш-чем яамызы көдээ ажыл-агый бараан бүдүрүкчүлеринге күрүне деткимчезин көргүзөр дээш, 2016 чылдың декабрьда көдээ ажыл-агый техникасы садары-биле 4627,0 муң рубльди шилчиткен.

2016 чылдың ноябрь 21-де, «Агрозапчасть» КХН биле Таңды кожуунда ТФА хуу бүдүрүлгенин баштыгы А.М. Боровиков 4700,0 муң рубль өртөктөгү, тараа ажаар, КЗС-5А маркалыг комбайнны садып алып дугайында керээни чарганнар. Ол керээ езугаар 2016 чылдың декабрь 8-те Беларусь Республиканың «Гомсельмаш» заводу комбайнны Абакан хоорайже демир-орук-биле чоруткан. Бо чылдың март айда, агаар бойдус чылып кээрге, чаа техниканы шенеп эгелээр.

КАРАНТИННИ ЧАРЛААН

Россияның хереклекчилеринин эрге ажыын камгалаар хайгаарал албан черинин Тывада эргелелиниң дыңнатканы-биле Кызыл хоорайга болгаш Бай-Тайга, Каа-Хем, Таңды, Чеди-Хөл, Кызыл кожуун, Чаа-Хөлге грипп болгаш ОРВИ аарыгларының өөскээни-биле январь 17-ден эгелээш чеди хонуктуң карантинин чарлаан. Оон ыңай өске кожууннарда гриппке удур камгаланыр ажылды чорударын сүмелзэн.

Карантин үезинде уруглар садтарынче, школаларже, ол ышкаш уругларның немелде өөредилге төптеринче, культура бажыңнарынче, клубтарже баарын кызыгаарлаар. Бөлгүмнер болгаш секцияларны эрттирерин болдурбас. Массалыг хемчеглер чорудар таварылгада маска кедер чурумну сагыыры албан. Профилактиктиг маскараларны ук албан черлерининг ажылдакчылары болгаш келген чон кедер ужурлуг. Грипптен аараан улус эмнелгеге дораан келир база боттары эмнемес болза эки.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА СПОРТ ЗАЛДАРНЫ ХЫНАП ЭГЕЛЭЭН

Хоорайның чагыргазы школаларның болгаш өөредилге черлерининг спорт залдарында хыналданы чорудуп турар. Уругларга айылды болдурбазы-биле тренажер болгаш спорт херекселдерининг негелдеге дүүштүр кылдынганынга тускай комиссияны тургускан. Бо хыналда ам-даа уламчылап турар. Чамдык спорт залдарында хыналданы чорударга, нормага дүгжүп турар, ажырбас болган. Оон ыңай уруглар садтарының спортчу херекселдерин база хыналдага алырын чугула деп санап турар.

БАШТАЙ ӨГЛЕНГЕН АНЫЯКТАР

2017 чылда Улуг-Хем кожуунун Хайыракан сумузундан өг-бүлө болуп, бады-даңгыраан берип, алдын билзектерни солушкан аныяктар Аяс Олегович Дамыймаа база Чойгана Анатольевна Аракчаа болган. Кожуун чагыргазының удуртукчаны аныяктарга байыр чедирип, мультварканы белекке берген. Аныяк өг-бүлениң эр элдеринге «Өг-бүлениң чөлөнгижи, даян-гыгы силер, өг-бүлелерни азырап, камгалаары — силерниң хүлээлгелер. Ашааның идик-хеви орбак, хирлиг чоруур болза, кадайы багай болур дээр, ынчангаш бот-боттарыңарны дыңнажып, хүндүлөжип чорунар!» деп чагыг сөстү чугаалааннар.

Шагаан-Арыг хоорайга бир дугаар бадылашкан аныяктар Мерген Чечек-оолович Сарыг-оол база Анай-Хаак Сарыг-ооловна Куулар олар болган. Бо аныяк өг-бүлөгө база байыр чедирип, белек-селекти сөңнээн.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

КҮРҮНЕ ЧАГЫЫ БОДУНУҢ
ЧЕРИНГЕ АЖЫК КИИРЕР

Тываның эрге-чагыргалары күрүне болгаш муниципалдыг чагыгларның күүселдезин республика иштинче, тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринче угландыраар сорулгалыг.

Чагыглар дээш чижилгелиг демиселге боттук компанияларынга болгаш сайгарлыкчыларынга артык эргени канчаар тыпсырының дугайында айтырыгны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун видеоконференция хевирлиг эрттирген аппарат хуралында сайгарып чугаалашкан. Күрүне чагыының системазы экономиктиг кризистинг байдалдарында бизнести болгаш көдээниң бараан бүдүрүкчүлерин деткииринге, ажылдаар чаа олуттарны тургузарынга, республиканың бүдүрүлгө күчүзүн улгаттырарынга кол аргалар болур деп, Чазак Даргазы санап турар.

Ол чугааны эгелээринге 2016 чылда Тываның бараан бүдүрүкчүлерининг садып алышкыннарга киржилгезининг түңнелдери барымдаа болган, оон дугайында ТР-ниң садып алышкын адырынга керээ системазын башкарарының сайыды Юрий Килижеков илеткел кылган. Оон адааны сан-түңнерден алгаш көөрге, чагыг системазы регионга ажыктыг кылдыр шоолуг ажылда-вайн турар.

Тываның бизнестининг күрүне чагыгларының рыногунга хензиг үлүгүлүг болуп турарының чылдагаанын специалистер янзы-бүрү чылдагааннар-биле тайылбырлаарын ораладашканнар. Ол тайылбырларның аразында күрүне чагыгларының дугайында федералдыг хоойлунуң шыңгыы негелдезининг кайы-бир кижиге чиигелде көргүзөр арганы тывыспайн турары, тус черниң бараан бүдүрүкчүлерининг кошкаа, ынчангаш өске регионнардан келген чедирикчилер-биле чижип шыдавазы, а ол ышкаш Тывада бүдүрүп турар барааннарның номенклатуразының кызыызы дээн ышкаш чылдагааннар кирип турар.

Аьш-чем барааннарының бөлүүн чижекке кириген. Республикада чүгле хой эьдин, сүт болгаш сүт продукциязын, ногааның болгаш картофельдин элээн каш хевирлерин бүдүреринге өйлежип турар. Ол хевирлерге безин тус черниң бараан бүдүрүкчүлерининг чижилгеге киржир аргазы кошкак болуп турар. Чагыкчыларның негелдезин езугаар эргежок чугула санныг барааны чедирерин, оон иштинде продукцияны чедирерининг хуусаазынга болгаш оон шынарынга негелделерни хандырып шыдавайн турарын 2016 чылдагы садып алышкынның түңнелдери көргүскен.

Бердинген тайылбырларның шуутузу-биле Шолбан Кара-оол чөпшээрешпээн. Чижээ, тус черниң бараан бүдүрүкчүлерининг эрге-ажыктарының камгалалы күрүне садып алышкын дугайында федералдыг хоойлуга дүүшпейн турар деп турары. «Эмнелгелерге хоюдуп каан порошок эвес, езулуг сүт чедирерин кан-

дыг хоойлу хоруп турар чүвөл?» — деп, ол айтырган. Ол хоойлунуң кол принциви өртөктөргө болгаш продукцияның шынарынга улуг негелдени тургузуп турар, боттук бараан бүдүрүкчүлеринче мурнады көөрүнче айтып турар дээрзин Тываның Баштыңы демдеглээн. Тываның ырак-узак чоруу харын-даа аңаа ажыктыг болуп турар. Ол чүл дээрге республика девискээринге бүдүрген бараанны мурнады көөрү-дүр, ону бээр сөөртүп турарларнынга деңнээрге, шынар болгаш өртөк-даа талазы-биле артык болуп турар.

«Бистин күрүне болгаш муниципалдыг чагыкчыларывыс федералдыг хоойлунуң шыңгыы чоруундан сүт аймаан оранчок черден садып ап турар дээрзинге бүзүрээр арга чок. Мында турар фермерлер боттарының продукциязын садар чер тыппайн турар. Эккеп турар сүт чиик өртөкти-биле сонуурганчыг болуп турарынга чөпшээрер мен. Чиик бараанның шынары эпти-ле багай болуру билдингир болгай. Кым-бир кижиге албан-биле аар өртөктиг продукцияны Саян артындан эккеп турар болза, ол коррупцияга хамааржып болур» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Сайыттар-биле чугааны кылзын дээш, Чазак Даргазының тускай чалап эккелгени бараан бүдүрүкчүлери Шолбан Кара-оолдун шыңгыы бадыткааннар. Чеди-Хөл кожуунда тараачын-арат ажыл-агыйының баштыгы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының албан черлеринге сүт продукциязын чедирер мөөрейге тиилекчи болган Чечена Оюн таваржып турган бергелерининг дугайын чугаалаан. Эрткен чылын оон ажыл-агыйы мөөрейге ойнап алгаш, 2,6 млн. рубльге керээ чарып алган. Ону күүседир бөдүүн эвес болган. Бирээде, чагыкчы сүттү полиэтилен хаптарга савалаарын негээн. Ийде, сүт-биле кады стаканчиктерлиг йогурт база алыр болган. Хаптаар болгаш савалаар материалдарны садып алыры-биле чергелештир йогурт бүдүрерин «бут кырынга» шигээдир ужурга таварышкан. Бо дээрге немелде чарыгдалдарды, ол чорук продукцияның бот-үнезинге болгаш өртээнге салдарлыг болур.

Ол бүгүнүң түңнелинде күрүне чагыынга оон киржилгезинден кирген орулга эгелеп чоруур фермерге улуг эвес болган, инвестициялардан болгаш бүдүрүлгени калбартырындан ойталаар ужурга таварышкан. Республика Чазаның деткимчези эвес болза, Тываның девискээринден үндүр боттандырар керээни күүседир болдунмас чыгыы турган деп, Чечена Оюн чугаалаан.

Өске, картофель болгаш капуста өстүрүп турар фермер, Геннадий Кимниң төөгүзү база күрүне садып алышкынының системазынга кичээндириг болган. Улуг-улуг чагыгларны тус черниң бараан бүдүрүкчүлери күүседип шыдаваз деп турган специалистерниң түңнелдерин ол буруу шапкан. Ол мынчага чедир

чыып ап келгени хөй эвес дүжүдү улаштыр садар кижилерге рын өртээниң чартыынга дужаа келген. Эрткен чылын Кызылда бюджет албан черлеринге бараан чедирерининг мөөрейинге тиилеге чедип алгаш, үнүш олурту шөлүн улгаттырып алган. О 600 тонна картофельди өстүрүп алган, ыңдыг турбуже садар дээ 450 тонназының үштүң бир кезин дөңгүп садар ужурга таварышкан.

«Күрүне садыының системазын канчаар организаастааны высты, бистинг бараан бүдүрүкчүлеринге оон кандыг дуза чедирип турарын моон көрүп болу ышкажыл. Бистинг хүндүлүг сайгарлыкчыларывыс сайыттарны өршээген дээрзин, олар шыңгы шүгүмчүлелден дадалгазаны көрүп тур мен. Херек кырында байдал чер албас. Күрүне чагыы ала чайгаар чоруп, республиканы экономиказын көдүрер дээ төлөвилелдеривисти оон ою турары хомуданчыг ышкажыл — деп, Тываның Баштыңы түңнелинде чугаалаан.

Байдалды чогулчалыг болду рар дизе федералдыг хоойлуг өскерилгелер кириген херээ чо деп, Шолбан Кара-оол санаан. Чагыргазында бюджет албан черлерининг удуртукчулары күрүне болгаш муниципалдыг чагыгларны республикада ажылдап база үндүрүүн төлөп турар чедир кичилерже угландыраар херек «Ону ынчаар кылбас, харын-даа конкурс чагыгларынга немелде чүүлдер кирип, шаптык ужураштырып, оон-биле тус черниң бараан бүдүрүкчүлерининг оруун моондактап турарларның ажылигин сонуургап көөр херек» — деп, Чазак Даргазы база катап сагындырган.

Оон аңгыда чагыглар тургузарының чурумун сайзыраңгайжыдары чугула дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Чылдың баштайгы айы дооступ тур. Республиканың чаңгыс-даа албан чери күрүне чагыының долуп планын тургуспаан, уруглар садтарында азы эмнелгелерге сүт, эът, хлеб, өске-даа продуктулар херек чок апарганы ол бе? Мындыг байдалдар садыглаашкын керээзин чыл төнчүзүндө эрттирер ужурга таварыштырып турар. Оон түңнелинде ол ажыл бараан бүдүрүкчүлеринге эвес, ону садып-сайгарып турарларга хөй орулга кирип алыр арганы тыпсыр, шынар дугайында чугаа безин чорбастай бээр.

Өске талазында күрүне чагыының идегелдиг киржикчилеринге өөредилге эрттирер, орулгаларны болгаш озалдыг чүүлдерни санап үндүреринге оларны өөредир херек. «Сайгарлыкчылар-биле, ылаңгыя көдээниң ишчилери-биле хөй удаа чугаалажып келген мен, олар дээрге кара эртенден эгелээш, орай дүнге чедир ажылдаар чон-дур. Ол хирезинде садып алышкын порталынга бүртүкчедип алыры, керээлер чарары оларга улуг айтырыг. Ындыгларны уштап-баштап каар херек, оон соонда боттары кылып турар апаар» — деп, Шолбан Кара-оол санаан.

ТР-ниң албан езунун сайтызындан.

Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө

НОЯН-ХӨЛДҮН БАЛЫКЧЫЗЫ

Балыкчылар бригаданын удуртукчузу Сайдаш Колбиле Тожудан эккелген ак балыгын мармага садып турганы.

Тожу кожуунун Тоора-Хемде хуу сайгарлыкчы Сайдаш Кол балыкчылар бригаданын чогулгалыг удуртуп турар. Оларнын кышкы үеде тудуп ап турары ак балыгын, доңурган шортанын чон күзөлдүү биле садып ап турар. Кышкы үеде балыктаары берге. Оларнын балыктап турар калдыгын доңа бээрде ону ояр, четкери бир оюп алган черинден киргеш, 60-70 метр ырак черге база дошту ойгаш, четкиниң урун оон ужулгаш, ону база кыжылаар. Кышкы үеде четкини 1-2 хонгаш эзер, оон башка четкиге туттунган балык база

баксырап, үрелип болур.

Четкиге туттунуп келген балыктарны адырып алыры оон-даа берге. 20-30 градус соокта ону четкиден кызыл хол-биле адырып алырын бодап-даа көрүңер. Ынчангаш балыкчылар доңа берген холдарын чылдыр-да чылыг черге звес, а четки уштуп ап турган суунче суп тургаш, чылыдып ап турар. Ол хире күштү, тура-сорукут үндүрүп тургаш, тудуп алган ак балыгын олар Кызылга эккелгеш, 1 килди 250 рубльге садып турарлар.

Ол чүгле бодунга ажык-кончаа кирип албайн, 5-6 кижиниң өг-бүлөзү аш-чемниг, орулгалыг болзун дээш, немелде ажыл-чын олуттарны база тургузуп,

дыка хөй садып алыкчыларнын хүн бүрүде чеминге херек балык аймаан арыг оранынын хемнер-хөлдөринден туткаш, чонунга садып турар.

Шупту-ла чүве берге дээш анаа-ла олурбайн, кандыг-даа ажалды билдиги удуртуп болза орулгалыг кылдыр ажалдай бээриниң аргазы бар дээрзин Сайдаш Алексеевичиниң кылып чорудуп турар ажалы херек кырында бадыткап турар.

Ол 5 кижиге жигүүнүг балыкчылар бригаданын тургускаш, кожуунун девискээринде Оюктаар-Хөл биле Ноян-Хөлдө балыктаар черлерни керээ езугаар чарып алган. Ол балык тудар баазаларынын кайызында-даа бажыңарны, баняларны туткаш электрлиг генераторларны база салып алган. Чылда-ла 15 тонна балыкты тударынын талазы-биле керээни чарып алгаш, «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп республика деңгелдиг телевидендин мурнуку одуруунче кире берген сайгарлыкчыларнын бирээзи.

Балыкчылар бригаданын дериг-херекселинде 11 метр узун дурттуг ыяш хеме, кижиге бүрүзүнде бичии ыяш хемелер, УАЗ-452 маркалыг автомашина, МТЗ-80 дээр трактор, харга халыыр 1 «Буран» машина болгаш хөй санныг эки шынарлыг четкилер бар. Эрткен чылын олар чүк чүдүрер ГАЗ – 66 маркалыг чаа автомашинаны база садып алганнар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Прокурор хыналдазы

«ДАРГА» КЕЛДИ, ТУРУҢАР!

Муниципалдыг албан-хаакчыт кижиге мен деп мегелээш, бүзүрээчел хамаатылардан «бажың садып бээр» акша чыып ап чораан херээженни туткан.

Кызылдың хоорай суду Алена Монгушту РФ-тин КК-иниң 159 чүүлүнүн 2 кезезинде көрдүнгөн кеземче херээн хамаатыга улуг хемчээлдиг агаралды чедирбишаан, өске кижиниң өңчүзүн оорлааны үлгеткен деп санаан.

Монгуш дээрзи акша херегей берген. Ону кандыг аргалык чиик ажалдап алырыл дээр ийгиригге «бажын ыжытпаан». Шупту мегелеп тургаш, ажык-

кончаа үндүрүп ап болур арга тып алган. Ол бодалын боттандыраары-биле 2016 чылдың март төңчүзүнде «дарга» кижиге кылдыр хуула берген. Ол март 23-тен май 12-ге чедир Кызыл хоорайнын мэриясынын «чуртталга шөлү хуваар килдизиниң ажалдакчызы» апарган. Оон республика найысылалында чаа туттунуп турар бажыңардан квартиралар үлээр хүлээлге күүседип турар мен деп улуска «тоол» ыдып эгелээн. Бир звес «кирериниң дадывырын» төлээр болза, бо айтырыгга дуза чедирип болурун база сагынды-

рып чораан. Ындыг арга-биле бүзүрээчел чеди хамаатыдан 103 муң рубльди мегелеп ап, оларга материалдыг улуг когаралды чедирген.

Ындыг «ажыл-чорудулганың» түңнели суд сандайынга доостуру билдингир. Суд Алена Монгушту шииндип тура, чиигедир барымдааларны база өөренип көргөш, 2 чылда шенелдеге шииткен, оон аңгыда 2 чылда хыналдага база турар.

Аяна ООРЖАК, Кызыл хоорайнын прокурорунун улуг дузалакчызы.

БЮДЖЕТ АКШАЗЫ ӨСКЭЭР БАРГАН

Прокурор хыналдазынын түңнели-биле Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйны чартырынын яамызы бюджет акша-хөреңгизин өскээр ажылгааны илереттинген.

Тыва Республиканың прокуратуразы мыйыстыг сыынны айзырадыры-биле тускайланган бюджет акша-хөреңгизин арыгдап турарын хынаан.

Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйны чартырынын яамызынын ажил-агыйын сайзырадырынга көрдүнгөн бюджет акша-хөреңгизиниң алыкчылары болур албан-дужаалдыг ижилери 2015 чылдың декабрь-де 20 млн. 469 муң рубльди

«Новосибирскиниң тудуг компаниязы «Град» КХН-ниң агар санынче шилчиткен дээрзин прокурор хыналдазы тодараткан. Ону №43-15 керээ езугаар «Би-Хем кожуунда дыштаныр хүннүн дыштанылган зоназын» тударынга аванс кылдыр шилчиткен.

Ол акшаны ынаар шилчиткен чорук 2013 чылдың декабрь 20-де Тыва Республиканың Чазааның «Күрүне деткимчези кылдыр Тыва Республиканың республика бюджетинден күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринге мыйыстыг сыынны сайзырадырынга субсидиялар тыпсырынын чурумун бадылаарынын дугайында» №744 доктаалы-биле чүүлдепейн турар.

Албан-дужаалдыг кижиге

лерге хамаарыштыр кеземче херээн оттурары-биле Тыва Республиканың прокуратуразы хыналда материалдарын истелге органнарынче чоруткан. Аңаа үндезилээш, РФ-тин Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң онза чугула херек истээр ажалдакчылары РФ-тин КК-зиниң 285.1 чүүлүнүн 2 кезезиниң «б» пунктузу-биле (бюджет акша-хөреңгизин онза улуг хемчээлге өскээр чарыгдааны дээш) кеземче херээн оттурган.

Амгы үеде бүгү байдалдарны тодарадыры-биле истелге чоруп турар.

Ренат АМИРОВ, Тыва Республиканың прокуратуразынын килдис начальниги.

Тере-Хөлдөн медээлер

«САГЫНГЫРЛАР, ТЫВЫНГЫРЛАР, ХӨГЛҮГБЕЙЛЕР»

Тере-Хөл кожуунун Дудуп Михаил аттыг Культура төвүнге дыштанып келген сургуулдар аразынга «Сагынгырлар, тывынгырлар, хөглүгбейлер» деп мөөрей болуп эрткен. Мөөрейни кожуун чагыргазынын культура килдизиниң начальниги Виолетта Хуужан удуртуп

башкарган. Чон зал сыңмас кылдыр чыгып келген. Үжөн ажыг сургуулдар үш командага чарлып алгаш, дөрт чадага мөөрейлешкен. 1-ги черни «Тере-Хөл», 2-ги черни — «Студентилер», 3-кү черни — «Салгалдар» командалары чаалап алганнар.

АРАГА-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ

Кожуунда арага-биле демиселди күштелдирип турар. Шынаа сумузунун чагырыкчызы Аян Дудупка баштаткан бөлүк бо хүннерге чедир үзүктөл чокка рейдилерни, үнүүшкүннерни чорудуп келген. Чаа чылдың байырлалдарында кожуун чагыргазында кол секретарь Буяна Баянова хамааты Салчактан 0,7 литр спиртти хавыргаш, хемчээп алган. Кожуунда арагалаашкын

талазы-биле байдал чүгээртеп турар. Дыштаныр хонуктарда кожуунун, Шынаа сумузунун чагыргазынын ажалдакчылары, культура, өөредилге килдистери, эмнелге ажалдакчылары демнежип, чурттакчы чонну спортчу оюннарже хаара туткан. Спортчу оюннардан аңгыда телевидендинг тренажер залы, хүреш залы ажалдаан, стол теннисинге маргылдааны база организастан.

ИНТЕРНЕТТИ САЛГАН

«Тывахарылзаинформ» ААН-ниң чингине директору Сылдыс Хертек-биле дугуржулга езугаар кожуунче харылзаа черинден беш кижиге саставтыг ажалдакчылар келген. Олар орукка саадавайн кел-

геш, кожуунун чагыргазынга ВКС спутниктиг харылзааны, төп эмнелгениң интернединиң үрелген программаларын кылгаш, уругларнын уран чүүл школазынга интернетти салган.

БЕЛЕТКЕЛДЕР КИДИН ТҮЛҮК

Республиканың кожууннар аразында тыва хүрештин шилчил чоруур Кубогу Тере-Хөл кожуунда келген. Кожуун аңаа кидин түлүк белеткенип турар. Республика чергелиг хүреш январь 28-те «Сүбедей»

спорт өргээзинге болуп эртер. Бистиң кожуунун төлээлери хүндүлээчел езучаңчылы-биле келген чонну, аарыкчыларны төлөпиг уткуп алырын планнап турар.

МУЗЕЙ

Кожуунга музей ажыдары-биле бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Тыва Республиканың культура сайыдынын оралакчызы Виктор Чигжиттин база Тере-Хөл кожуунун чагырыкчызы Орлан Монгуштуң дугуржулгазы-биле белеткел ажалын чорудуп эгелээн. Музей дөрт ажалчын олут-

туг болур. Оон даргазынга хууда бичии музейниң удуртукчузу, хоочунувус Сереңмаа Хомушкуну, экспонаттар талазы-биле оралакчызынга башкы Суяна Чигжитти томуйлаан.

Уран СОНАМ,

Тере-Хөл кожуунун уран чүүл школазынын директору.

Айтырыңар, харыылап берээли

КЕЖИГЛЕР АЖЫТТЫНГАН БЕ?

Республиканың хемнер ол чарыында чурттакчылыг черлерге аргыжылга сугнуң доңмаанындан бо үеде түр соксаан болгай. Амгы үеде байдал кандыгыл, кайы суурларже орук ажыттынганыл?

Александр САЛЧАК.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суур.

Январь 16-да Россиянын ОБЯ-зынын Тыва Республикада биче хемчээлдиг суднолар талазы-биле күрүне инспекциязынын инспекторлары Улуг-Хем кожуунда Улуг-Хемни кежир аргыштырар сөөлгү «Эйлиг-Хем» кежиин хынаан. Специалистерниң техниктиг түңнелин езугаар алырга, ону дамчыштыр 10 тонна чүк сөөрткен техниканы кежирип болур.

Ынчангаш республика девискээринде ажылгаттынып турар беш кежиге ажыттынган. Оларнын шуптузу учетта алдынган, кежиге бүрүзү 10 тонна чүктү шыдаар «Эйлиг-Хемден» аңгыда Тожу

кожуунда «Тожу», Кызыл кожуунда «Кара-Хаак», Каа-Хем кожуунда «Белбей», «Бүрен-Аксы» кежиглер ажалдап эгелээн. Ол черлерге машинаның дүргенин шакта 15 километрден улгаттырбас ужурулг. Доштуң кылыннап келгенин барымдаалап чүктүң хемчээлин улгаттырар.

Ындыг турбуже дерип белеткевээн болгаш «кежери хоруглуг» деп демдек тургускан кежиглер дамчыштыр аргыжары хоруглуг дээрзин биче хемчээлдиг судноларнын күрүне инспекциязы чонга сагындырып турар.

Россиянын ОБЯ-зынын ТР-де кол эргелели.

Эрткен 2016 чылда Тывага болган, бир эвес ынчаар чугаалап болур чүве болза, онзагай, а шыны-биле алыр болза, ондактыг болушкун Казахстанда Байконур космодромдан уждуп үндүргөн «Прогресс-МС-04» космос корабли 2016 чылдың декабрь 1-де Тываның кырынга 190 километр бедикке чазылгаш, бистин республиканың девискээринге ооң артынчыларының кээп дүшкени.

Улуг-Хем кожуунунң Эйлиг-Хемниң малчыннары ол артынчыларны душ бооп тыпкаш, чогуур черлерге дыңнаткан. Эйлиг-Хем суурдан 15 километр хире ыракта Тос-Тевек деп черде малчын аалдың чоогунга «Прогресс» космос кораблиниң артынчызы чыткан. Ол артынчылар кижилер чурттавайн турар дагыл ээн черде кээп дүшкен деп массалыг информация чепсектеринге дамчыдып турган, а шынында ол девискээрге суур бар, малчыннар чурттап турар деп билер бис. Бир эвес космос кораблиниң 10 килограмм хире деңзилиг, доора дурту 1 метр чыгы улуг бузундузу 15-ле километр өскээр баткан болза, Эйлиг-Хем суурга кээп дүжүп, айыыл-халап үндүрүп болур турган-дыр. Ол дээрже кезээкиниң 10 шак, даштыгаа кижилер кылаштажып чоруур үе-дир.

Эйлиг-Хем суурда бажыңнарның бирээзиниң хериминиң иштинге космос кораблиниң бир бузундузу кээп дүшкен болгай. Ол бузунду бодунуң хемчээли болгаш хевири-биле консерва лаазазынага дөмейзимээр болган. Ынчан Черниң орбитазына уждуп турган россияжи космонавтылар Андрей Борисенко, Сергей Рыжиков, Олег Новицкий, американ астронавтар Роберт Шейна Кимброу, Пегги Уитсон база европейжи астронавт Том Песке оларга чедирип бар чораан консерваларның бирээзиниң лаазазы бооп чадавас. Орбитада космос комплексинде космонавтыларга аыш-чем аймаа, Чаа чыл байырлалының белектери, космос байдалына чигирзиг перец тарып өстүрер оранжерея, кефир кылыр дериг-херексел дээш ниитизи-биле 2,5 тонна чүүк чүдүрүп каан чүве-дир.

«Прогресс» космос кораблиниң артынчылары эдзэнден тывылган ыдыктыг Буура дагның чоогунга бо болушкунга тураскааткан тураскаалды тургузар деп бодал Улуг-Хем кожуунунң удуртукчуларының бажында бар. Ону малчын аалдың чанындан тывылган бузундуга дөмей кылдыр кылгаш, «Маңаа «Прогресс» космос

АЙЫЫЛДЫГ ДЕП САГЫНДЫРЗЫН

кораблиниң бузундузу кээп дүшкен» деп бижип каар сагыштыглар.

Тываның девискээринден ниитизи-биле дөрт артынчыларны тыпкан. Олар дээрже суг кудар савалар, электромотор, консерва лаазазының бузундузу. Чазын хар эрий бээрже, Тываның кырынга чазылган космос кораблиниң артынчылары тыпты берип болур. Чүге дээрже Улуг-Хем кожуунунң Ишти-Хем суур чоогунга болгаш өске-даа девискээрлерге черже чырып баткан чүүлдерни кижилер көргөн.

Тываның кырынга чазылгаш, буступ баткан космос кораблиниң артынчыларын тып алыр болза, аңаа дегбезин кижилерге эрге-чагырга черлери кичээндирип турар. Чүге дээрже ол бузундуларга космос кораблиниң шимчедикчилериниң кывар чүүлү гептилдин артынчылары бар бооп болур.

Ракета-космос ажил-чорудулгазының экологтук айыыл чок чоруун хандыраталазы-биле федералдыг агентилелдин космос корабльдериниң шимчедикчилериниң артынчыларының барып дүжүп турар девискээрлериниң ажыглалының талазы-биле килдистиң удуртукчузу турган Андрей Полуаршиновтуң 2006 чылда парлалга ажилдакчыларына дыңнатканы-биле алырга, Казахстанның, Туркменияның, Россияның девискээрлеринде космос корабльдериниң шимчедикчилериниң артынчылары барып дүжүп турар девискээрлер бар. Бир эвес РФ-ти алыр болза, ыңдыг черлер Новосибирск, Омск, Томск областтарда, Красноярск биле Алтай крайларда, Даг-Алтайда, Хакасияда база Тывада бар. Оларның аразындан космос корабльдериниң шимчедикчилериниң барып дүжүп турарының, ында чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруунга болгаш кижилерниң кадыкшылына салдар чедиреринге хамаарыштыр эң чидиг айтырыг көдүрлүп турар девискээр Алтай Республика.

Даг-Алтайның Чойск районунң девискээринге космос корабльдериниң шимчедикчилериниң артынчылары хөй барып дүжүп турар. Алтайларның тубалар деп аймааның чурттап турары Каракошка суурнуң чоогунга «Прогресс» космос кораблиниң шимчедикчилериниң артынчызы 2011 чылдың август айда кээп

Улуг-Хем кожуунунң чазырыкчызы Мерген Анай-оол космос кораблиниң бузундузу-биле.

дүшкен соонда, элзэн үе эрткенде экологтук шимчээшкениң активчилери ол черниң чурттакчыларының ханын хынаарга, гептилдин составына кирип турар бүдүмелдер бар болганы илерзэн. Космос корабльдериниң шимчедикчилеринге кывар чүүл кылдыр ажыглап турар гептил ойт-сигенге, ыяштарга, кат-чимиске, сугга эзилгенинден, тус черниң чону орантаңдының хораннанган кежиин ажыглаанындан оларның ханынга ол бүдүмелдер тывылган деп экологтар санап турар. Каракошка суурнуң чурттакчызы Мария Ельденкова: «Маңаа атомнуг-даа бомба дүжөр болза, моон кайнаар-даа барбас бис, төрзүн чуртувустуң кат-чимизин, тооруун, хылбазын, кулчазын, аңының эддин чиир бис, ыңчангаш аарыыр бис» — деп, экологтарга чугаалаан.

Космос корабльдериниң бузундулары Алтай Республиканың чурттакчыларына озал-ондакты чедирип турар. 2008 чылдың февраль 5-те малчын Борис Урмавтовтуң коданынга узун дурту 3 метр хире, доора дурту 1,5 метр хире бузунду кээп дүшкен.

Алтай Республиканың чурттакчы чонунга чедирип турар когаралын Роскосмос эгиткен чүгле чаңгыс таварылга бар. Коргон суурнуң чурттакчызы Николай Кукушкин токпак чарып турда, космос кораблиниң «богу» ону сол каг часкан.

Роскосмос 10 муң рубльди Кукушкин берген.

«Зонт» деп тускай бүдүрүлгени 200 чылда тургузуп, Алтай Республиканы девискээринге кээп дүшкен космос корабльдериниң артынчыларын кезе үеде чыып, эрги демир артынчызы кылдыр дужаап турган таварылга база бар. Чедери белең черлерден бир чыл дургузунда 15 тонна артынчыларны чыгган, течежи кадыр-берт черлерде чыдар чүве.

Эксперттерниң санааны-биле алырга космос корабльдерин уждуп үндүрүп эгелзэн 1959 чылдан бээр Алтай край биле Даг-Алтай Республиканың девискээринге ракеталарның шимчедикчилериниң 600 хире артынчылары кээп дүшкен, оларны ниити деңзизи 3 муң тонна ажыг.

Тываны алыр болза, космос корабльдериниң шимчедикчилериниң артынчылары Кара-Хөл девискээринге база кээп дүжүп турар дугайында медээлер база бар.

Космос кораблиниң бузундулары эдзэнге кээп дүшкен ыдыктыг Буураның чоогунга бо болушкунга тураскааткан тураскаалды тургузар дээн бодал черле чөптүг боор. Кижилер төрелгетениң сайзыралы ооң бодунга чүү хире айыылдыын ол сагындырып турар болзун.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ,
парлалга, интернет
материалдарын ажыглаан.

Солун кежээ

ӨӨРҮШКҮНҮҢ ЧАШТАРЫ

оол Шалган (амгы үеде бистин аравыста чок), бригадири Олег Натпит-оол чүве ийн.

Шагда коммунисттер партия үезинде чон дыка-ла ажыл-ишчи, харысалгалыг, сагылга-чурум-нуг, ында-мында ужуп-туруп, арага-дарыже сундугуп, ажил шагы үзер кижилер-даа чок турган чүве. Партия, комсомол организациялары, Херээжен-нер чөвүлелдери күш-ажылды организастаарын, хөй-ниитиниң корум-чурумун бедик деңгелге тудуп, шыңгы негелделиг ажилдап турганнар. Ол үеде партком секретары Елизавета Шалган үргүлчү-ле ажилчылар аразына чоруур, оларга лекция, беседаны кылган, арга-сүмезин каткан, ылаңгыя аныктарны чуртталганың сын оруунче углап-баштаар дээш карак кызыл ажилдап чораан. Амгы үеде ол кожуунунң хоочуннарын, пенсионерлерин удуртуп, хөй-ниити ажилдарында идепкейлиг кижилер чоруур хевээр. Ооң ам-даа адак-бышкаа чик, олут орбас шимченгирин чон магадаар.

Ферманың саанчылары болгаш кадарчылары хүннүң-не эртенгиниң 3-4 шактан эгелээш, кежээкиниң 10-11 шакка чедир ажилдап кээрлер. Ооң кырындан совхозтуң, суурнуң хөй-ниити ажилдарындан чыда калыр эвес, кайда, кандыг ажилга күш хереглеттинип турарыл, аңаа барып боттарының изиг күзели, эки туразы-биле дузалажыр, оларны кым-даа албадаас.

Малды күш-шыдал кирип, олардадып семиртип, сүт-саанын элбекшидип алыры-биле ферманың мал-маганын кайы ыракта тайга-сын ажыр Хендергениң делгем чайлагарына барып чайладыр. Эм-ооттук, агым кара-сугларлыг чайлагга чеде бээрже, саанчыларның сагган сүдү савазырап, тонна-тонназы-биле көвүдөп-ле эгелээр. Ынчан амгы үеде ышкыш тускай соодукчулар турган эвес, изиг чайын сагган сүттерни бидоннарга куткаш, ажывазы-биле соок кара-сугга тургузуп каар. Оларны машинага чүдүргөн соонда, «сүт-

сөөртүрлерниң» чолаачылары дүнеки сериин үеде-ле орукче үнүптерлер. Тайга-таксыл черниң оңул-чиңгил оруктарына машина бо-ла кадалып туруп алыр, берге байдалдарга таварышкан чолаачылар чамдыкта черге хонар ужурга таваржып турган. Ол үеде сүт сөөртүп ажилдап турган чолаачылар кымнарыл дээрже Василий Хуурак, Кара-оол Кенден, Дартан-оол Донгак, Андрей Чамзы олар-дыр.

Черле ынчаш ферманың ажил-ижинге үлүү кирип, ооң чедишкени дээш карак кызыл ажилдап чораан хоочуннарывыс хөй. Оларның аразындан малдың баш санын көвүдедири-биле тарып боозадып, ооң чаш төлүн камгалаар ажилдарны харысалгалыг кылып чораан мал эмчизи Елена Сергеевнаны демдеглекседим. Ооң кызымак ажил-ижин байырлыг кежээге демдегледип, шаңнап-мактааны черле чөптүг.

Торгалыг сүт-бараан фермазының хоочуннарын чыып,

оларның дугайында чылыг сактыышкыннары кылып, бөдүүн иштиң кижилериниң ажил-амыдыралын бедии-биле үнелеп, хүндүлөп, кижилер бүрүзүңге өртектиг белектерни сөңнөп, чылыг чымчак сөстөрни чугаалап турары келген аалчыларның сеткилин дыка-ла өөрткен.

Кады кожа ажилдап чораан эш-өөрүвүстүң эрги чуруктары экранга ат-сыы-биле кады көргүзүргө, карактардан өөрүшкүнүң чаштары ала-чайгаар сыстып бадып турду. Ол үеде кижиниң сагыш-сеткилин кандыг сактыышкыннар эргип турганын сөстөр-биле илередири болдунмас. Ооң соонда шайлап, изиг-ханнып, аравыста чоок чугаалажып, сагыш-сеткилге утундурбас кежээни эрттирдивис. Суурувустун депутаттарына, ылаңгыя Валентина Дадар-оолга, Наталья Дамдын-оолга болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргенивисти илередип, чаа үнүп келген 2017 чылда ажил-ижи чедишкенин, күзеп чоруур күзелдери бүдүп чоруур болзун деп ийрээп тур бис.

Анай-Хаак КЕНДЕН.

Торгалыг суур,

Улуг-Хем кожун

Эрткен чылдың төнчүзүндө Улуг-Хем кожуунунң Төлээлекчилер хуралының депутаттары Торгалыг сүт-бараан фермазынга ажилдап чораан хоочуннары чалап алгаш, уттундурбас сактыышкыннары кылып, солун кежээни эрттирген.

Эгезинде Торгалыгның сүт-бараан фермазының дугайында номчукчуларга допчузу-биле таныштырар бодай-дыр мен. Эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарында бистин ферма кызымак ажил-ижи-биле республикага алдаржып турган. Социалисттер чарыштарга үргүлчү-ле мурнуку одуругдан дүшпейн, фермалар аразына шилчип чоруур Кызыл тукту хөй удаа чаалап, шаңналмакталды ап келген. Ферманың ажил-ишчилери боттарының даанган ажил-херээңге бердинген, эл-найыралдыг коллектив чүве. Доктаамал бедик деңгелдег көргүзүлгелерни чедиң ап турганы удуртукчу даргаларындан дорт хамааржып турган. Ол үеде ферманы Бадарчы Седей, ооң соонда Петр Найдан-оол эргелекчилзэн. А кол зоотехниги Алдын-оол Суван, улуг мал эмчизи Каадыр-

Кижилер болгаш чылдар

БАШТАЙГЫ БАШКЫ КЫЗЫЛ-БӨРТТҮГ – КАРА-ТОННУГ

М.Т. Кара-Тоннуг өг-бүлөзи, чаңгыс чер-чурттуулары хүтчүлөр-биле.

сандыг-даа чогаалдың маа-
нынын, персонажының амыды-
дан үлгерлеп алган маадырын
тотуп тодарадып, билип алыры
мүчүлүргө, башкыларга болгаш
еникчилерге солун.

класска тыва чогаалды
инини школа программасында
удажының «Кызыл-Бөрттүг» деп
кирген. Ук тоожу уругларның со-
но чогаалдарына хамааржыр дизе
болбас. Ол тоожудан өөреникчилер
культура-хөгжүлделиг чаартыл-
ган канчаар бооп турганын, улус-
улуг-бичии дивейн, бижикти со-
хуп ээп алганын билип алыр. Ол
саазын, карандаш деп чүве бар
пак ыяштарны үстээш, хүл-биле
ызап, арыды үрүпкеш, сүвүр баш-
биле үжүктөрнү шыып өөренип
ан. 1940 чылда бистиң Бии-Хем
бижик билбес чорукту узуткаарын-
ейлиг киришкени дээш, Тыва Арат
иканың ордени-биле шаннаткан.
Кызыл-Бөрттүг» деп тоожунуң кол
ының амыдыралдан үлгерлеп ал-
кы кымыл деп айтырыгга хары-
оралдажып көрээлиңер.

Туду болуушкун Бии-Хем кожуунда
аадыларның чурту болур, ырак-
тааскыл Хүт деп черде тыва
тыгылганының соонда, эрткен
жылдарының төңүзүндө бооп
Амгы сайзыраңгай үеде безин бо-
ле харылзажыры берге, кожуун
70 ажыг километр ырак, тайга
е турар. Машина-балгат чок үеде
төвүңге шанактыг, тергелиг аъттыг
чурт чорааш, өртөгө аъттарын солуп
а, чедер турган. Шаанда Хүт Тожу
унга хамааржып турган.

ыл-Эник Кудажы чогаалдың кол
ы Кызыл-Бөрттүгнүң овор-хевири-
нист турган, ам бистиң аравыста
ады Топчулович Кара-Тоннугдан
еп дөзевилзэн деп бодал бар. Маа-
чулович Кара-Тоннугнун төрели,
арда Хүт көдээ Соведин удуртуп
хоочун И.К. Кастаган (1935 чыл-
түнген) бо бодалды бадыткап,
деп турар: «Кызыл-Бөрттүгнүң»
«Шын» солунга парлаттынып
бээр-ле, Хүт улузу дораан-на
нуг акымы танып каапкан. Акым
еринге («Шын» солуннун редак-
а-авт.) ажилдап тургаш, бодунуң
азының дугайында чогаалчы К-Э.
а чугаалап берген. Түңнелинде
Бөрттүг» деп чогаал төрүттүнген.
лда ылап-ла акым Маады Кара-
угайында бижээни шын чүве. Ол
арда, чаңгыс эвес удаа «Кызыл-
ү» сайгарып чугаалашкан бис».
ды Кара-Тоннуг хоорайдан кел-
е Оваа деп черге кызыл-өггө баш-
рган деп улуг улустан дыңнаан
сунмаа угбай, Момбуй угбай
өвөрткен дээр чорду» — деп,
мбаа (1939 чылда төрүттүнген)
турар.

н хоочун чурттакчызы М.Д. Мом-

буй Оваа деп черге чайлаг школазынга
үжүк-бижикке өөренип турганын мынчаар
сактып турган: «Ол үеде бижикти чон
бедик көдүрлүүшкүннүг хүлээп алган.
Биске, бичии уругларга, чаңгыс черге
чыгып алгаш, өөренирге, солуну аажок
болган. Башкывыс — Кара-Тоннуг турган.
Улуг улус Кара-Тоннугну аажок мактаар,
бистерге үлгөргө кылдыр чугаалаар турган.
Ол үеде чүглө үш ай өөренир, алды айдан
сес айга чедир, ынчангаш чайлаг школазы
деп каан ужуру ол. Кара-Тоннугдан өске
Барыын-Хемчик чурттуг Күжүгет Норбу деп
кижи база башкылап турган». Чогаалда
мындыг одуруглар хоочуннун чугаазын
бадыткап турар: «Чон улуг-бичиизи чок
Кызыл-Бөрттүгнү хүндүлөп турган. Адын
безин адавастар, чүглө «башкы» деп каар-
га, каяа-даа билдингир. Улус уруг-дарыын
безин кончуурда, болганчок-ла: «Кызыл-
Бөрттүгнү көр, кандыг кижилер болуп алган
чанып келген-дир» — дижир.

Маады Топчулович Кара-Тоннуг 1923
чылдың январь 1-де төрүттүнген. Хүттүн
Сарыг-Сиген деп черге чурттап чораан
Маады Топчул, Шүңмел деп улус оол
чаш турда, Тожуда төрөлдөрдөндө азы-
рап алган. Азырап алган ада-иези кады
чурттавайн чарлы берген соонда, бичии
Кара-Тоннуг аказы-биле арткан. Тоо-
жуда ол дугайында мындыг одуруглар
бар: «Кызыл-Бөрттүг ынчан чаш турган.
Ада-иезиниң хеп-хенертен чарлы берген
ужурун билир хире эвес».

Азыраан иези Маады Шүңмел ооң
соонда Кыргыс Седен деп кижиле-
амыдырал туткан. «Кызыл-Бөрттүг» деп
тоожуда К-Э.К. Кудажы бо кижиниң кар-
жы-дошкунун, бичии оолду көрбөстөп
турганын дыка эки көргүскен. «...Ашак

(соңгу адазы) кире халып келгеш, Кызыл-
Бөрттүгнү көрүп кааш, эжикке кезек ка-
дыт чок турган. Оон оолдун баары-биле
эртип чыда, оолдун изиг мүннүг аяк туткан
холун орта тепкен. Изиг мүн оолдун ар-
нынче харын-даа чаштай бербээн. Кызыл-
Бөрттүг үнө халаан. Шимээни сааскан дег,
шыжыладыр чаңчанып чыдып калган».

Кара-Тоннугнун аказы Маады Топ-
чул эмдик мал өөредип тургаш, аътка
мөгдүрүп каапкан. (И.К. Кастаган, М.Ш.
Дамбааның чугаазы-биле).

«...Элзэн бадып ора, дүүнүг эмдик ча-
ваа дег кара чүзүннүг аът шык ортузунда
согая берген турганын оол көрүп каан.
Ооң чанында кижилер хевирилг шөйбек чүве
чыткан ышкаш... Аказы ыаш дег ээлбес,
көжүй берген, аары кончуг. Арны ак тос дег,
каштайып калган, карактары шимдинчек,
аксын шала ажыдып алган...»

Кара-Тоннуг 12 харлыында чааскаан
арткаш, азыраан иези Маады Шүңмелдин
аалынга чедө бээр, соңгу адазы Кыргыс
Седен оолду көрбөстөп, кыжыктанып бол-
ган. «...Канчаар-даа бодап кээр, соңгу
адазы дег хоранныг кижилер чок болган...
Соңгу адазының аалындан үнүжө, аяар
чортуп чоруй, адының саарынче дырс
кылдыр каккаш, Севи кайы сен дээш,
садырт-ла дээр...». Соңгу адазының кар-
жы аажылалыгга шыдашпайн, Севиден
салдап баткаш, Кызылче чорупкан.

Маады Кара-Тоннуг 1935 чылда Кара-
Хаак школазынче өөренип кирген. 1938
чылда эге билигн чедип ап, ол школы
дооскан. Ол 1938-40 чылдарда Кызылдың
башкы комбинатында өөренип. Башкы
комбинатында өөренип тургаш, сөөлгү
курстан чайлаг школазынче чоруткан.

«Аревзчи Маады Кызыл-Бөрттүг Хүтке

чанып келген. Орта келбээ-ле үр бол-
ган. Дөрт чыл эрткен. Чаңгыс катап-даа
көзүлбээн». Маады Кара-Тоннуг 12 хар-
лыында аказындан чарлып, өскүс-чавыс
арткаш, амыдыралдың бергелеринге
торулбайн, хоорайже чораанындан бээр 4
чыл эрткен. Ынчан ооң 16-17 харлыг үези.
Бистиң мынчаар даап бодап турарымысты,
И.К. Кастаган «Акым ынчан 17 харлыг
турган» деп бадыткап турар.

Чайлаг школазының соонда М.Т. Ка-
ра-Тоннуг Чөөн-Хемчик кожуунга пионер
ажылын сайзырадыр талазы-биле ажил-
даан. Ол 1943 чылда Улуг-Хем кожуунуң
комсомол райкомунга ажилдаан. Чаа-Хөл
чурттуг Татьяна Дамдаковна-биле өг-бүлө
туткан. Маады Топчулович Кара-Тоннуг
1944-45 чылдарда Бии-Хемниң комсомол
райкомунга ажилдаан. «Аревз бадыл-
гейин комсомол билединге солаан үевис
ол» — деп, ол үе дугайында дуңмазынга
Илья Колович Кастаганга чугаалап чораан.
1945 чылда күзүн «Сылдысчыгашка» ре-
дакторлаан. 1947-49 чылдарда Кызылга
совпартшколага өөренип. 1949-51 чыл-
дарда партия обкомунга инструктор бооп
ажылдаан. Сөөлүндө «Шын» солунуң
редакциязынга ажилдап чораан. 2006
чылда 84 харлыында мөчээ.

16-17 харлыг оолак тургаш, Кара-Тон-
нуг төрзөн черинге кээп, бодунуң били-
биле төрөл чонун бурунгаар кыйгырып,
бижик-билиг чок чурттаарга, дүмбей
караңгы-биле дөмей деп чүвени көргүзүп
шыдаан.

Ырак-узак, тайга-таскыл черге чурттап
чорза-даа, Хүттүн кезек маадылары чаа
чүүлдерге чүткүлдүүн көргүзүп, Тывага
болуп турган культура-хөгжүлделиг чаар-
тылгаларны херек кырында хүлээп ап, улуг
улус бичии уруглар-биле кожа олурпакш,
бижикке өөренип чораан. Бодунуң үезиниң
депшилгелиг кижизи Кызыл-Бөрттүг —
Кара-Тоннугнун үлгөри-биле бөдүүн
чон ажы-төлүн эртем-билиге чедирерин
кызыдып чораан.

Бичии сууржугаш Хүттен ол үеде эвээш
эвес эртем-билиг улустун үнгенинге
Маады Кара-Тоннугнун кириген үлүү улуг.
Ындыгларга юридиктиг дээди эртемни
чедип алгаш, Тываның аңгы-аңгы кожуун-
нарынга судьялап чораан Кушкаш Маа-
дыевна Оруспай, Тываның ухар чүүлүнүң
хоочуннары Михаил Маадыевич Оруспай,
Николай Маадыевич Дозур-оол, хоочун
башкы Мария Чончуовна Маады, социо-
логия эртемниң доктору Зоя Васильевна
Анайбан, Тываның эртем-шинчилел инсти-
тудунга ажилдап чораан Мария Маадыев-
на Сарыкай, милиция шугумунга ажилдап
чораан Владимир Маадыевич Чыдыг-оол,
радио болгаш телевидение комитетиниң
даргазы чораан Николай Дамбаевич
Ширипей дээш өскелер-даа хамааржыр.
«...Ол күзүн элзэн хөй аныктар Кызылче
өөренип чоруткан. Кызыл-Бөрттүг Хүтке
ээп келгеш, дириг суртаал апарган» деп
одуругларның бадыткалы мындыг.

Анджела СУКТАР,
Туранның №2 школазында
тыва дыл башкызы.

Баштайгыларның бирээзи

ДЫРААШТАРЫ ШКОЛА МУЗЕЙИНДЕ

ай-Талдың Н.С. Конгар ат-
школазында Салчак Тойлу
г чурт-шинчилел музейинде
никчилерниң походтап чорааш,
аны бир-ле солун материалдар
каттыгган. Ол материалдар
ында эргижиреп саргара бер-
аа болза, 1948-1951 чылдар
нде Ленинградтың А. Жданов
г университетинге өөренип
ш бижээни тыва дыл болгаш
литература кыдырааштарының
ында «Александр Төгүй-оол»
ат тода көстүп келир.

эн чериниң оглу Александр Төгүй-
кылган ажил-херектерин чыып,
ры-биле дилээшкн ажилдарын
л, чогаал башкызы Сайлыкмаа
лып чорудуп турар. Александр
оолович тыва дылдың шинчи-
нге эвээш эвес үлүгнү кириген

баштайгыларның бирээзи. Ооң кады
өөренип чораан эштери шупту Тываның
алдар-аттыг эртемденнери болганын би-
лир бис. Оларга эң баштайгы профессор
Шулуу Сат, Юрий Аранчын, Монгуш Кенин-
Лопсан, Александр Кунаа дээш өскелер-
даа хамааржыр.

1942 чылда Кызыл-Мажалыктың,
Кызылдың №2 школаларына кады
өөренип чораан эжи, чогаалчы Борис
Чюдюктун Александр Төгүй-оолдун тыва
дылын аажок хүндүлзэрин, ону хирлен-
дирбейн, арыг чугаалаарының дугайында
сактышкыны бар. «Ол үргүлчү бижит-
тинген чоруур, чечен-мерген, өөредилгеге
кайгамчыктыг салым-чаянныын кайгаар
мен» — деп сактып чугаалап турар.

Бай-Тал школазының чурт-шинчилел
музейинде Александр Төгүй-оолдун
шыгжаттыг кыдырааштарын ажыдып
көөрге: «Вражеский снаряд разбил бак са-

молета, но капитан Гастелло направил го-
рящий самолет на...» дээш номчуттунмас
кылдыр балалган. Хөй хайгааралдарында
чер-чурт кижилериниң чугаазында: экзэ-
экии, оккуп-оттул, кевириг-көвүрүг, «Сен
окулул каг», «Мен кевириг кежир иңкте-
рим айтаптайын», «Мен ол алаакты көрзүм
бизе (көрзүмзе) дээр ышкаш сөстөр, чугаа
кезектерин сайгарып турар. Ол ышкаш
төрзөн чурт, ССРЭ дугайында шүлүк:

Ыдык мөге Русь чуртка
Ынакшып боор, авайым дээр.
Авазы сээр алдарың дээр
Араатандан чалданмайын,
Хайыралыг амы-тынны
Харам чокка чоргаар туржур.
Бүзүрелдиг херечилер
Бүрүн долу көстүп туру...

Крыловтун басняларын, Лермонтовту,
Пушкинни номчуп турганы илдең. «Хек
болгаш аскыр-дагаа» деп басня бижит-
тинген. Александр Төгүй-оол шүлүк би-
жирин оралдажып чораан. Аныак-өскөн
ооң «Шинчилелдер» деп эртем ажылын
сонуургап номчуп турар. Ленинградка
өөренип турда, дыл конкурстарына кир-

жип, бижээн ажилдарын эртемден В.М.
Наделяев үнелеп, тиилекчи шаңналдарны
тыпсып турганы анаа эвес. А.С. Төгүй-оол
профессор Наделяевтин удуртулгасы-
биле аас чогаалына хамаарышкан хөй
ажылдарны бижээн. Аас чогаалы тыва
дылды сайзырадырынга улуг рольду ой-
наан. Бичии уругларга «Чеди сарыг иелиг
өрөң Хунажык» дээр чергелиг тоолдар со-
лун. Ук тоолду авазы Борбакыдан дыңнап
бижээн.

А.С. Төгүй-оолдун бижээни «Эртем
демдеглелдери», «Тыва шүлүк тургу-
зуун шинчилээриниң шенелдези» ам-
гы-даа үениң бижикчилеринге ажыктыг.
Тыва дыл, литература башкызы Калзан
Коңга-биле «Кыска орус-тыва словарь-
ны» бижээннер. Тыва дылды баштайгы
шинчилекчилериниң бирээзи Александр
Төгүй-оол дугайында кады өөренип чораан
эжи Монгуш Кенин-Лопсан: «Ооң ажылы
үнелиг, эртемче бирги базымнарны кылган.
Төрзөн чериниң оглун кажан-даа утпайн
чоруңар» — деп чугаалаан.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
Бай-Тал суур.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Ада-иениң үлегери

«БАЛЫК БАЖЫН-
ДАН ЧЫДЫЫР»

Бо үлегер домакта улуг утка-ла бар. Чамдык улуг кижилеривис аныяк-өскенге үлегер-чижек чок, арагалаар, ажил кылбас, аразында найыралдыг эвес, өскелерни бактаар, адааргаар, халас амыдырал күзээр, кенни-күдээзин чөмөлээр. Ындыг болурга ажы-төлден, уйнуктардан чүнү манаар? Ада-иелер үлегер-чижектиг болур болза, ажы-төлү, уйнуктары база ындыг болур.

Өскелер дээш өөрүп чоруур кижилер эң-не эки кижилер. Өскелерниң экизин эскерип демдеглээр-ге, бодунуң экизин көргүзүп турары ол боор. Бистер чүгө ынак кижилеривистиң эки талаларын көөр бис. Танывас, дайзын деп турар кижилерниң база экизин көрүп, оларны мактап чоруур кижилер азыг сеткилдиг кижилер-дир. Чүгө чамдык кижилер ажил кылбазыл? Чалгаазы бе? Ада-иеси ажилга өөретпээни бе? Ажыл чогуңда бе? Күрүне буруулугу бе? Азы делегейиниң саң-хөө буураашкыны (кризис) бе?

Кандыг-даа амытан эртенден кежээге чедир ийи холу, будун шимчедип, ажилдадып турар, түнели — тодуг. Бистерде пенсия, пособие, субсидия берип турар, ажил чок дээш эвээш-биче акшаны база берип турар-дыр. Хырын тоттурар 200, 300 акшаны бир хүнде канчап-даа ажилдап ап болур. Чамдык кижилер ажил кылгаш, озалдаар, үзөр, шынар чок кылыр, алган акшазын арагалаар, таакпылаар, мегелээр, оорланар. Эки, шынчы, харысгалгалыг ажилдаарга, эки шалыңныг, кижилер аңаа бүзүрээр, идегээр боор. Ажилдаан акшазын алгаш, ажы-төлүңге аш-чем, идик-хеп, ойнаарак садып бергеш, оларның өөрүшкүлүг карактарын көөрү дег аас-кежик кайда боор!

Оорнуң оруу муңгаш

АЛАШ БИЛЕ АРАТ

Кыштын соогунда төнчүзү көзүлбес шөлде канчаар-даа харыы чок, бүткүр боду хыраа, хевинде бүрүлөр чыпшынган кижилер кылашпап чораан. Ооң хеви дошталып доңуп калган, бодунуң шаг-шинээ төнгөн, полиция машиназындан дезип халыыр харыы чок, харын-даа доңганындан боду-ла олурупкан.

Ол кижиден кайыын келгенин айтырарга, талыгырда кыштагдан үнгөш, хойларын дилеп чоруурун чугаалаан. Кыштаанга ону чедирип каар дээр-ге, ол айтып чадап каан. Суурларның бирээзиниң чурттагычызы ооң кажазындан элээн каш бода малды оорлап үндүргенин дыңнаткан турган. Ынчангаш полиция ажилдакчылары орукка таварышкан кижини килдиске эккелгеш, байысаарга, ооң ады Алаш болган.

Алаштын өөнүң ишти божаан, эмнелгеден улустарын үндүрер үе келген, аңаа акша херек апарган. Мал оорлап ажык-кончаа үндүрүп алыр деп ол шийтпирлээн. Оон үргүлчү хөмүр-даш дилеп келир бодундан бичи өс-үс оолду мал оорунче кириштирип: «Эдин садыптарыгыска, хеп садып алыр сен» — деп көгүткен.

Олар Алаштын машиназынга олурупкаш, Сүт-Хөл кожуунда ооң эжинге келгеннер. Эжи Арат бичиизинден мал оорлаарын билер, ындыг херекке онаажып чораан, ынчангаш ол-ла дүне бир бажындан инектерни оорлап алырын эжинге сүмөлзэн. Сүлчээлешкеш, олар бир бажының мал кажазындан инектерни дүне оорлап, үндүр сүргеннер. Дугурушкан черинге манаарын чугаалааш, Алаш машиназын мунуп алгаш, чоруй барган. Арат биле бичи оол малды сүрүп чорупканнар. Хондур сүргеш, даң адар душта дугурушкан черинге олар инектерни эккелгеннер. Арат суурунче дедир кылашпапкан, Алаш инектерни арыг иштинге ыяштарга хендир-биле баглап эгелзэн, бир инекке хендир четпейин баарга, бодунуң моюн ораары-биле баглан. Ол үеде ооң эштери

Кижиге багай чуртталганы Бурган бербээн. Ада-иеси багай чуртта деп кижизитпээн, салым-чаялгасы багай деп чүве турбас. Амыдырал, чуртталгавыста шупту багай чүүлдерни боттарывыстың кылып турарывыста. Ооң бирээзи — арага.

Бирээде, арага ижерге, кижиниң кадыыңга хоралыг. Арагадан хораннанып өлгөн кижилер кайы хей. Ону кижилер бодунуң эки туразы-биле бодунга хора чедирип турары-дыр.

Ийиде, ону ишкеш, албан эзириир, бил-бестээш, кем-херек үүлгедир, хосталгазын казыдар, домзактаар.

Үште, араганың хайындан ажылындан үндүртүр. Дыка эки ажылындан үндүрткен-нерниң саны хей.

Дараазында, өг-бүлезинден чарлыр, өскерлир...

Эзирик машина-балгат мунгаш, өре-ширеге дүжүп, чээлизин (кредит) төлөп артканнар база бар.

Арага садып турар кижилер (шынарлыг, шынар чок-даа арага болза) база-ла хора чедирип чоруур.

База бир бодунга хора чедирип чоруур чүүл — таакпы. Өкпеи аарып чоруур кижилерниң хей кези таакпылаар.

Чашпанның (наркотиктиң) хоразын билбес кижилер чок. Мээң билирим бир кижилер 20 чыл хире чок кижилерин, төрөлдөрүн хилинчектеп келген. Эмчиге чыттырып, номга олуртуп чүнү-даа кылганнар. Ам ол өг-бүлө, ажы-төл, ажил-агый-даа чок. Бодунуң амыдыралын үрөп алганын, угаан-медерели сээден, мелегейин ам миннип турар. Ол ам чүгө орайтаан, чүнү-даа өскертири болдунмас.

Бо бүгүнү бис көрүп, дыңнап, билип турар бис. Бистиң төрөлдөривисте, кожаларывыста мындыг чүүлдер болуп турар. Бо бүгүнү кылырга-ла, муңгарал, когарал, ы-сы-сы, ажы-шүжүг... Ынак ада-иесибиз, ажы-төлүвүс дээш кижилер бүрүзү боданып, өскерлип көрээлиңер.

Буян БАШКЫ.

машинага олурупкаш, инектерни чүдүрер улуг машина дилеп, хоорай киргеннер. Ынчап турда, аштыг улус инектерниң изи-биле арыг чанынга тып чедип келген.

Алаш, алаакче хандыр кирип, дезипкен. Ол маңап чорааш, сугга база дүшкен. Кыштын соогунда ооң хеви сырайтыр доңа берген, өл хевинге арганың бүрүлери чыпшынган. Ол ховуга доңган, шаг-шинээ төнгөн, чанар дээш кылашпап чорда, полиция машиназы халдып келгени ол.

Инектерниң ээзинге эгиттингенин бодап, суд мурнунга оорлар буруузун бир аай долугу-биле билингеннер. Алаштын ээн ховуга бүгү боду доң дош чораанын херечи судка тайылбырлап чугаалаарга, Алаш боду безин каттырып олурган.

Ук херектен аңгыда Алаш биле Арат ооң мурнунда база мал оорлап турганы билдинген. Чүгө-ле ийик, Алашка кандыг-бир чылдагаан-биле акша херек апаарга, Сүт-Хөлде Арат эжинге ол чөдө бээр. Арат ону куруг чандыр-бас, ол-ла дүне малды ыяап-ла оорлап, хай деп бээр турган. Суд сайгарылгазынга олар арткан херектеринге буруузун билимзэн-даа болза, ук херектерни үүлгеткенин херечилер бадыйтаан. Олар сүлчээлешкип, бир коданның шээр малын кажадан ийи катап аңгы-аңгы үелерде оорлап турганы илерзэн. Элзэн каш шээр малды кажаның кырындан үндүр көдүрүп оорлап турганнар. Бир хойну олар Алаштын бажыңыга дөгөрип чигген, Арктаннарын Алаш саткаш, акшаны бодунуң чоруктарын чогуруп алырынга хереклээн. Арат бодунуң суурунун чурттагычыларын, чонун оорлап турган болгаш, «Шээр мал албаан мен» деп, ооң кады оорлаан эштери чугаалап турда-ла, хөрлөп шаг болган.

Алаш биле Арат хосталгазын казыттырып шийттирген. Оларга катчы, мал оорунга киришкен оол шенелде хуусаага шийттирген. Шээр мал оорлаарынга киришкен назы-хар четпээн оолга хамаарыштыр херек истелгезин соксаткан.

Ирина ДАМЧАТ-ООЛ,
шииткекчи.

(Оорларның ат-сывын өскерттип бижээн).

Буянынг үүлө

ХИН-АВАЛАР,
ХИН-АЧАЛАР

Кызылдың башкы училищезин дооскаш, хуваалда езугаар Тес-Хем кожуунун Чыргаланды ортумак школазынче ажилдап келгеш, бо хүннерге чедир башкылап чор мен.

Бистиң Чыргаланды сумувуста чурттап чоруур буянынг кижилер — хин-авалар дугайында шинчилеп ажылын чорудуп, өөреникчилерим 4-кү класс-чылар-биле дыка хей хин-авалар-биле ужуражып, оларның солун чугааларын дыңнап бижээн бис. Ол ажылымны школавыста Юрий Аранчин аттыг музейивистиң хоочун башкызы, «Улус өөрөдигезиниң тергенини» Очур-Хоо Сагдыевна Эртинеге дужаарыгыска, кончуг үнелеп, өөрүшкү-биле хүлээп алды. Ынчангаш ажылывыстың кезиин маңаа таныштырайн.

«МААДЫР-ИЕЛЕР»

Хей уруглуг болуру тыва өг-бүлениң турум чаңчылдарынга хамааржыр. Чүс-чүс тыва иелер «Маадыр-ие» деп хүндүлүг ат-биле шаңнатканнар.

Чыргаланды сумузунда «Маадыр-ие» деп бедик аттың эдилекчилери: Долума Содаковна Айдышаа, Шилимаа Байыровна Адыя, Чедей Хурагандаевна Баткар, Ажыкмаа Дембиловна Допаан, Полина Сыратовна Дөвүт, Делгермаа Шоюновна Минчей, Өнермаа Кежик-Чыргаловна Сувандии, Диизенмаа Максимовна Сырат, Көк Союновна Соян, Светлана Александровна Севилбаа, Бичекаа Дусууновна Минчеймаа, Сенденмаа Айжыиевна Сырат, Саар Санааевна Умбаа, Саартай Максимовна Оюн, Ольга Шойгаровна Оюу, Билзенмаа Шараевна Оюн, Чинчирмаа Дугуровна Чагармаа, Кускелмаа Дембиловна Долгар.

ХИН АВА — БУЯННЫГ ИЕ

Ие кижиниң чаш төлдү чырык чер кырынга бодарадып, кижилер кылдыр өстүрүп кижизидери кончуг харыс-салгалыг хүлээлге, өөрүшкү болур. Ие кижиниң караан чырыдып, уругну бир дугаар уткуп, хүлээп алыр кижини хин-ава дээр.

Хин-ава кончуг буянынг, харыс-салгалыг, эвилең-ээлдек, ак сеткилдиг, дузааргак кижилер. Шаанда эмчи чок үеде азы ырак аалга божуур таварылгада, улгады берген кырганнар божудуп, хинин кезип алыр турган. Суурувуста кырганнар-биле ужуражып чугаала-жырыгыска, чаш төлдүң хинин кескен кырганнар эвээш эвес болур чорду. Уруг хинин таварышкан кижилер кеспес. Ону тускай чаяалгалыг кижилер кезер.

Чыргаланды сумузунда хей ажы-төлдүң хин-авалары: Мандалмаа Тараачы, Чедей Хурагандаевна Баткар, Татьяна Сыратовна Долгар, Кускелмаа Дембиловна Долгар, Минчеймаа Морозовна Доолай, Делгермаа Шоюновна Минчей, Кара-Кыс Шокаровна Оруйгу, Анай Шараевна Оюн, Суваң Абрамовна Хураган, Мандалмаа Аралдии, Шилжирмаа Максимовна Балдан, Доозаңмаа Лудуевна Иргит, Бадыраа Чымчаковна Чамзын-оол, Ким Лайылдаевна Увангур дээш өскелер-даа.

ХИН-АЧАЛАР

Хин-авалардан аңгыда хин-ачалар база бар. Оларга Ак-Сал ирей, Терекпен Оюн, Тараачы Киваевич Иргит, Белек-оол Магаранзаевич Минчей хамааржыр.

СУЙБАП ДОМНААРЫ

Хин кезеринден аңгыда, суйбап кырганнар турган. Ол болза уруг кудулап, чыдыны эпчокталганда, суйбап

домнаар кижилер. Ындыгларга кыс Мандалмаа Аралдии, Ак-Сал Көген Оюн, Оюн Терекпен Ирей, Кыс Уванзай, Мандалмаа Та Минчеймаа Тоолай, Шагаачы дээш өскелер-даа хамааржыр.

ХИН-АЧА ДУГАЙЫНДА

Суваң Абрамовна Хураган ачазының дугайында сактыг «Ачам Тараачы Киваевич Иргит галанды сумузунга даргала совхозтун партия ажылынга-даа дап чорду. Хомду дайынының чизи Иргит Бадыраа Южинмеев акызы (Игорь Иргиттин ачазы), чылдарында совхозка чылгы турган.

Аштыг чер чорааш, черге танып орташ көрүптерге, кончуг шимчeves чылан чыткандаа чор дээш топтап көргө, боостаазында улуг борба чыдыпкан, бергедеп чыдар болган. Шаанда күске сыыры бергедээн чыланның күскезин суйбаан кижилер «тудугжу» болжир чораан дээш, чыланни шинчилеп көрүп, кудуруун тусоок, улаштыр суйбааш-суйба борбак чүвени өрү суйбааш-суйба үне берзе-ле кушкаш болган. үндүр суйбааш, чыланни көрүп, шимчeves-даа чыдар. «Бо аайлыг чүве болу берди, чүнү кагдым, өлүү-даа, дири-даа бимес» дээш, короткаш аштыгы болжир.

Сөөлүндө улуг улуска берилганы чугаалаарга: «Черле элээн бергедеп чыдар, оон ол элээн сегий бээр» — дижи болган.

Элээн үе эрткен соонда, хун ачам Кызыл-Арыгже аштыг чыдарга, уткуштур аштыг кижилер келген. Шаап келзе-ле, Кочага (Шурун-Кара) башкының ачазы болган.

— Аалда кижилер божуп чадап тыы саадап, бергедеп чыдар, чалап чор мен. Чүве билир лам чалап, көргүзеримге, «орук ар кижиге таваржыр-дыр сен. Ол дыка улуг дуза чедирип болур диген чүве. Бир дугаар душкан силер-дир силер, барып дузады көрүңер — деп дилзэн.

— Ындыг чүве кылып көрбээн бес кижилер болгай мен — дээш, аалга келген. Шынап-ла, херз кижиниң арны-бажы агара бе байдалы берге болган. Холун чу уруг сыртыны суйбап, чалары үндүрүп, ол херээжен кижиниң тынчаар алган.

Оон соонда ачам уруг-дарыы таавас, сырты саадаар улуска чедирип, суйбап, чеже-даа уру хини кескен. Уруу Сувактын үш уругларының хинин ачам кескен. Шаанда тыва кижилер уруглары хинин кончуг үнелеп шыгжаар, бир дөрбелчин халка суккаш, кавайы бажынга азып алыр чораан. А ажы-төлдүгүл, ынча хин адыг дыр биле кады кавай бажында азып турар».

Бо сактыгышкынны биске чулап берген буянынг ава, кырган хин-ава Суваң Абрамовна Хураган 1931 чылда төрүттүнгөн, 5 оолды кыстың хүндүткелдиг иези, «Чораа» совхозтун үндөзилекчилери бирээзи, бирги херээжен тракторист 1951 чылда «Нати» деп трактор-би совхозтун тарылгазынче кирген.

Кырган боду 3 уругнуң хинин кескен. Хинин кескен уруглары: Аян Балат-оол, Бодаалай Санайның бири, Девий-оолдарның бир уруу. Шинчил ажылывысты ам-даа уламчылап, кылып турар бис.

Любовь АЙДЫША

Тес-Хем кожуунун Чыргаланды школазының эге класс башкысы

АСПАС ЧА АДЫКЧЫЛАРЫ

аагы спорт залдарына чыл
аа чадарына доктаамал эр-
турар маргылдаа 2017 чылдың
нде Кызылда «Херел» спорт
аа үш хүн үргүлчүлээш, доо-
аа. Ук маргылдаага Тываның эң
аа дээн ча адыкчылары шупту
аахенер.

ылдаа ча адарының 3 аңгы
аа болуп эрткен. Чаның 3 со-

гуннарын 1 минута иштинде четтигип
адар маргылдаага Кызылдың 3 дугаар
школазының 9-ку классчызы Найыр Сангы-
Бадыраа эң хей санны аткаш, чемпион атка
төлептиг болган. Ча адарына Россияның
спорт мастери Евгений Ондар биле Айбек
Монгуш ийиги, үшкү черлерни ээлзэннер.

Уруглар аразына болган маргыл-
даага Бай-Хаак ортумак школазының
10-гу классчызы Екатерина Нетраж –

Маргылдаа үезинде.

ман мөге дугайында
гү чугаалар

ЧОДАНЫ ЧАРА
ДОЛГААН

ава Арат Республиканың эң
аа Чоан мөгелериниң бирээзи
аа Чоанман Балчымай оглу 1895
аа Ак-Туруга төрүттүнген.

аагы мөге бир кыжын Сүрүң-
ээзи-биле Таңды тайгаларындан
аа, шыырак олча-омактыг бол-
аа-Хөлче дораан дорт чанмайн,
аа чорупканнар. Улан-Гомга чет-
аа-даа моол дылды багай звес
аагаш, хоорайның садыгларын,
ааын кезип, хамык өлүк кезин хей
аадирип алгаш, пөс-таавы база аыш-
аа алганнар.

аа-маңайлыг эрлер дедир чанып-
аа моол аалдан кончуг-даа семис-
ааык ирт садып алганнар. Оозун
аагаш кыдыына дөгери, изиг-
аагаш хонганнар. Эртенинде чик
ааганнар. Таңды эдээ чоокшулап
аа шинчилиг үш моолдар тавар-
аа, хүрежилиңер, октаткан киж
ааайлап бээр, мөөрейлежилиңер
ааадып туруп берген. Айт-хөлден
ааурлуг апарган.

Чоанман Сүрүң-Навага:
аа-тааныр болган-дыр. Быдаа, шай-
аадырып, ээги, оорга база чоадаан
ааулурут. Бо моолдарны база шай-
ааааладыр-дыр – диген.

Чем болу бээр, шупту шайлап, бы-
даалаан. Чоанман мөге кончуг улуг иртин
чоон чоадааның ээдин хемдип чигеш,
сөөгүн ийи холдап «казырт» кылдыр чара
долгапкаш, чилиин соруп чипкеш, сөөгүн
эгин ажыр октапкан. Моолдар ону көргөш,
кайгап-ла кааннар. Бичии болганда моол-
дар дүрген-не айттаныпкеш, ылым-чылым
чорупканнар.

Күдээзи Сүрүң-Нава Чоанман катынга:
– Чода сөөгүн чара долгап канчаарың
ол. Моолдар ону көргөш, чүвениң байда-
лын билип кааш, дезиптилер. Оларның
үш аадын чайып алып чүвени – деп чугаа-
ланган.

Чоанман мөге күдээзи Сүрүң-Навага:
– Оларның-биле содак-шудак чок
хүрежирге, бо сээжек, идик-хеп, хөйленни
ора-чара тырткылап кааттар. Бо бедик чы-
дар, хар шугланган улуг Таңдывысты орбак-
самдар канчап ажар бис, аал-оранывыска
онча-менди канчап чедер бис – деп каан.

ЧАЦМАН МӨГЕДЕН
СЕЗИНГЕНИ

1949 чылда Кызылда «Тываның
5 чылы» стадионга Тыва Автоном-
нуг областың малчыннарының улуг
байырларында Наадым хүрежи эгел-
лээнде, богда-сүлде, мөге Чоанманың
адын чарлапканы дыңналып үнген.

Бедик индирге олурган улуг дарга дуза-
лакчызынга:

– Шагда шаажылаткан Буян-Бадыргы
нояның мөгези, лама уктуг Чоанманың

Ча адарына Тыва Республиканың
шилиндик командазының улуг
тренери, спорттун ол хевиринге
Россияның алдарлыг спорт мастери
Елена Достай.

бирги, Кызылдың 3 дугаар школазының
өөреникчизи Айгуль Ооржак – ийиги, Кызыл
кожууннун төлээзи Орланда Оюнарова –
үшкү черлерни алганнар.

Ча адарының чаңгыс аай хевиринге
Кызылда уругларның спорт школазының
тренери Айбек Монгуш бирги черни
бүзүрелдиги-биле ээлзэн. Найысылалдың 5
дугаар школазының 10-гу классчызы Сал-
гал Достай ийиги, ча адарына Россияның
делегей чергелиг спорт мастери, Улуг-Хем-
ден Руслан Очур үшкү черлерни алганнар.

Херээжен ча адыкчыларының ара-
зынга Кызыл кожуннун спортчузу Айгуль
Кара-Сал – бирги, Кызылдың 5 дугаар
школазының өөреникчизи Милана Монгуш
– ийиги, Орланда Оюнарова үшкү черлер-
ге төлептиг болганнар.

Ча адарының чаа хевиринге Кызыл-
дан Давит Монгуш чемпионнаан. Таңдыдан
келген Эчис Доржукай – ийиги, Кызылдан
Шеңне Донгай-оол үшкү черлерни алган-
нар.

Амгы үеде ча адарына Тываның
шилиндик командазының кезигүннери
хаагыг залдарга болур Россияның бирги
чери дээш маргылдааларга белеткенип
эгелзэннер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруктары.

ам-даа бар чүве бе? – деп хыйланган.

Дузалакчы Чоанман мөгеге барып чет-
кеш, ужурун тайылбырлааш, мөгелер ара-
зындан үндүр чедип чорда, Чоанман:

– Назы-хары улуг менден сестип, шүүп
үне бээр деп бодаар эрлер боор бе? – деп,
кылаштап бар чораан дээр.

ЧАЦГЫС ХОЛУ-БИЛЕ

Ак-Туруг үстүнге Кара-Суг дээр
суур турган. Ол суур муң хире чурт-
такчылыг, оларның хей кезии даг
рудазы казып тывар шахтаның ажил-
дакчылары. Чоанман мөге 1953 чылда
ийи чүс литр доскаарлыг тергелиг
аът-биле чунар-бажыңга суг сөөртүп
ажылдап турган.

Бир катап тенек орус, тыва эрлер:

– Сээң мөге чорааныңны ылавылап
көөр-дүр – дээш, доскаар долу суглуг аът
тергезиниң соңгу ийи дугуйларын эмгел-
жип көдүргөш, уштуп каапканнар.

Чоанман мөге дугуйларны чоокшула-
дыр салгаш, тергени чаңгыс холу-биле
көдүргөш, өске холу-биле бир дугуйну
суп алгаш, ийиги дугуйну база-ла ынчаар
чайлыг суккаш, дээктерин быжыглааш,
тергезиниң кырынга чик адал олурупкаш,
чортуп чоруптарга, дөмги эрлер ыттаар
сөс тыппай, аазатпайлап туруп калганнар.

Мону ол бүдүрүлгениң ажилчыннары
турган Түлүш Дамдын-оол биле Чурага-
чы-Карбы көргөн болгаш, чонга чугаалап,
төөгүп чорааннар.

Демчик ДЕГУТ.

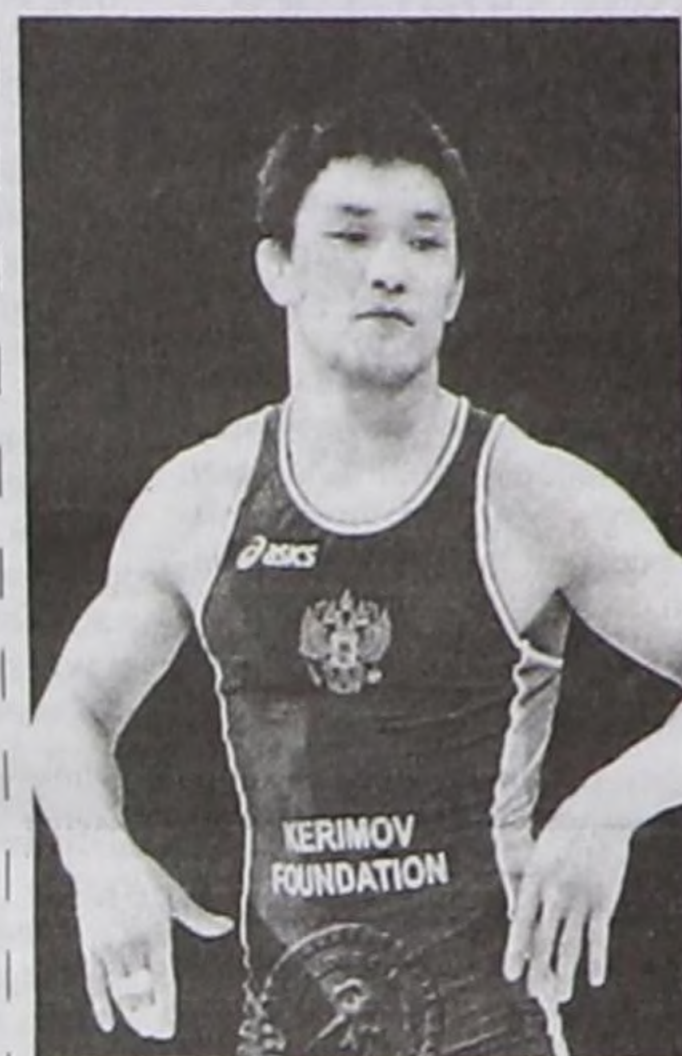
Чаа-Хөл суур.

ОПАН САТ
ТУРЦИЯНЫҢ
ЧЕМПИОНУ

Хөйге билдингир спортчу, хос-
туг хүрешке Европаның үш дак-
пыр чемпиону Опан Саттың хос-
туг хүрешке Турцияның чемпио-
надынга тиилелгезин «пар эглип
келген» деп тыва мөгелер чугаа-
лап турар. 61 килге ол Дженизган
Эрдоган деп ат-биле хүрешкен.

Түңнел салыгга чедир белен звес
хүрешке ол түрк мөге Реджеп Акташты
октаан, чемпион ат дээш хүрешкеш,
делегей чергелиг шыырак дээн мөге
Реджеп Топалды бүзүрелдиги-биле ти-
лзэн. Опан Сат бедик арга-дуржулгазын,
эки белеткелдиги көргүскөш, бодунуң
килинге алдыны чаалап ап, Турцияның
«бирги номери» апарган.

Чурттуң хамаатызы болуру-биле
холбашкан 2 чыл «карантинниң» соонда

Опан Сат хүреш хевизинче тиилелгелиг
ээп келген. Ооң тулган дээн спортчу
белеткели тыва мөгениң 2020 чылда
Токиога болур Олимпий оюннарынга
киржир сорулгалыын херечилеп турар.
Бразилияның Рио-де-Жанейрога болуп
эрткен Олимпиадага киржиринге Опанга
«карантин» шаптык болган.

Бедик спортчу чедишкениң дээш
Опанга байыр чедирип, ам-даа бе-
дик спортчу чедишкениң күзеп
каалыңар.

Бистиң корр.

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ
ТУРНИРГЕ КИРЖИРЛЕР

Январьның 13-15 хүннеринде
Красноярск хоорайга хостуг
хүрешке Д. Миндиашвили аттыг
маргылдаа болуп эрткен.

Аңаа бистиң республикадан мөгелер
киришкеш, чедишкениң болган. Меңги
Мортуй-оол (65 кил), Алена Куулар (53
кил) чемпионнар болган. Азията Хо-
мушку (48 килге) – үшкү, Красноярск
край дээш хүрешкен Майдыр Донгак (57
килге) – ийиги, Кемерово облазы дээш
хүрешкен Эртине Мортуй-оол (74 килге)
– ийиги, Айдың Монгуш (97 килге) үшкү
черни ап, шаңналдыг черлерге кирген.
Хүрешкен мөгелерден Чымба Кежик,
Начын Куулар, Байыр Ондар, Меңги
Мортуй-оол, Алена Куулар олар январь
26-29 хүннеринде Красноярск хоорайга
болур Иван Ярыгин аттыг делегей чер-
гелиг турнирге киржир эргени алганнар.
Хөйге билдингир мөгелер Омак Сюрюн,
Дондук-оол Хүреш-оол оларның Иван
Ярыгин аттыг турнирге киржирин бо
хүннерде шиитпирлеп турар.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ,
ССРЭ-ниң спорт мастери.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Эмчилеримге

КАРААВЫСТЫ
КАМНААЛЫҢАР

Мен эрткен чылдың эгезинде хенертен караамның көөрү баксырааш, Кызылче эмчилеп чорупкан мен. Хоорайның 2 дугаар поликлиниказынга хүлээп алышыкка киреримге, Калинин кудумчузунда чыдып эмнээр салбырже чоруткан. Аңаа Галина Соян эргелекчилээн карак эмнелгезинге чыдып эмнеттим.

Карак кижиниң эң чугула органы болгай. Мээң-биле кады эмнелгеге күш-ажылдың хоочуну, башкы Сырга Күдерек база Бай-Тайгадан дөрт-беш кижиге эмнедип чыткан. Салбыр дөрткү каытта, чылыг болгаш

арыг-силиин канчаар. Санитар кыстар аштап-чүлгүп-ле турар. Аңаа чыткаш чүнү-даа көрдүвүс. Бир улгады берген кадарчы угбайның карааның аарыын эмнээр-даа, караа көрбөс хевээр болган. Уруглары авазын алгаш барды. Хып дээн аныяк уругнуң база-ла караа орта көрбөс. Ооң карааның суу төгүлгөш, көрбөй барган, каяа-даа караан эмнеткен болду. Тожудан чолдаксымаар дурт-сынныг, эреси кончуг аңчы угбайның карааның көөрү баксыраан. Ооң солун чугаа-зын бо-ла чыгып алгаш дыңнаар бис. Аңчы угбавыс аныяанда диңни часпайн адып чораан. Аарыг кижилерге эмчилерниң холунуң чымчаан, кезишкениннерниң эки эрткенин чугаалажып турарын кижиге бо-ла дыңнаар.

Карак эмнелгезинде чыдар улустун оочурунун хөйү мени кайгатты. Канчап черле кижилерниң караа мынчаар баксырап турар

чоор. Он хонгаш мени эмнелгеден үндүр би-жип турда, оон-даа хөй кижиге оочурулап турду. Мээң палатамга 83 харлыг орус омактыг кырган-авай чыткан. Кезишкенин соонда, ооң караа эки көөр апарды. А бистер тывалар чүгө-ле ийи кадыкшылывысты херекке албас бис. Ынчангаш караанарны камнап чорунар.

Үнүп келген Чаа чылда эмчилеримге өөрүп четтиргенимни «Шын» солунну тава-рыштыр илередикседим. Аарыг кижилерниң мурнундан салбырның эргелекчизи Галина Васильевнага, кезер эмчилер Григорий Нико-лаевичке, Айлана Шурузунаевнага четтир-генивисти илередип, демниг коллективиниң харысалгалыг ажылын үнелеп тур бис. Чаа чылда оларның холу чиик, ажил-херээ бүдүп-ле турзун деп йөрээдивис.

Татьяна КҮЖҮГЕТ.

Кара-Хөл суур.

Юбилей

ЧААРТЫЛГАЛАР
ХӨЙ

ТР-ниң караа көрбөстөр болгаш көөрү кошкак улуска тускайлаттынган ном саңы 30 чылдаан оюн демдег-леп эрттирген. Байырлалга республиканың аңгы-аңгы албан черлериниң төлээлери, библиотеказын хоочуннары, караа көрбөстөр ниитилелиниң кижигүннери, улуг-бичии ном-чукчулары хөйү-биле кириш-кен.

1986 чылдың октябрь 15-те караа көрбөстөр ниитилелиниң, ол үеде бүдүрүлгениң директору Галина Ефимованың удуртупказы-биле тус-кайлаттынган ном саңы ачылдап эгелээн. Ооң бирги директору — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчысы Светлана Шивит. Баштайгы дээрзинде «чу-гааланыр номнарны» Москвадан чагыдып ап турган.

2003 чылдың ноябрыдан эгелээш амгы үеде чедир библиотеказын ди-ректору — Аида Дагба. Ооң удуртуп, ачылдап келгениниң үезинде дыка хөй чаартылгалар, бурунгаар ба-зымнар көскүзү-биле караа көрбөс

кижилерниң амыдыралына онза рольду ойнаанын Тываның караа көрбөстөр ниитилелиниң удуртук-чузу, хоочун башкывыс Аңгы-оол Хертек демдеглээн.

Чугула болушкуннарның би-рээзи — тыва дыл кырынга Брайль шрифтилик үжүктөрү үндүрүп, тюрк чоннарның алфавидинге үндөзүлгөн ө, ң, ү деп үжүктөрү немээни болур.

«Төрзөн дылывыска ном, солун-сеткүүл номчуурга, аянныын, эр-гимин» — деп караа көрбөс номчук-чулар сеткилинден өөрүп, чугаа-лап турарын бо-ла дыңнаар бис. Тускай мергелжилдик дикторлар дузазы-биле номчаан «чугааланыр номнарның» саны 10 муң ашкан. Номнар үндүрери-биле акшалан-дырышкын нарыдай бээрге, Аида Александровна ажилдакчы кыстары-биле тыва романнарны, шүлүктөрү, шиилерни номчуп турар.

Сөөлгү үениң компьютер техно-логияларын долузу-биле ажылгаар дээрге өрээлдер бичии болуп ту-рар. Ынчангаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолче дилер кириген бис. Ооң харызы эки түңнелдик болурунга идегеп, библиотеказын ажилына ам-даа бурунгаар деп-шилгени күзедим.

Жанна ТЮЛЮШ.
Кызыл хоорай.ЧАРАШ АЯЛГАЛАРЫ-БИЛЕ
ӨӨРТҮП ЧОРЗУН

Чонувустун аразында чок дээн шыырак ком-позитор, нотограф, шүлүкчү, ыраажы Мерген-оол Нурзаттың 70 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы кезээинге баргаш, дыка-ла сонургадым. Кайгамчык делгем көрүштүг, улуг талантылыг кижиге-дир деп билдим.

Ооң хөй-ле черге ачылдааш, бодун көргүскен, кижилерниң ынакшылын, хүндүткелин аныяандан тура-ла чаалап ал-ганын бо кезээинге көргүстү. Шаңнал-макталдары хөрзөн долдур көстүп турду. Ол хүн база ТР-ниң Композиторлар эвилелиниң даргазындан база медальды алды.

Ол амгы үеде Шамбалыгның бичии чаштары-биле ажил-дап, оларны уран чүүлге өөредип турары база оларның келир үезинде чараш чүүлге өөредип, чаңчыктырып турары хөйү чугаалап турар-дыр.

М. Нурзаттың чогаадыкчы кезээинге республиканың сураглыг композиторлары, ыраажылары — бүгү-ле уран чүүлдүң «сылдыстары» кириштилэр. Аныяк композитор То-мас Монгуш биле алдар аттыг композитор Василий Донгак оларның баянга ойнааны кайгамчык болду. Кайгамчыктыг ыраажы Титов Санчат катап-татаптынмас чараш үнү-биле көрүкчүлөрүң сонургалын оттурду.

Композиторнуң кады төрээниери, чоок кижилери, уругларының авазы ооң улуг деткиччилери-дир деп билдим.

Мындыг ховар салым-чаяанныг кижилер чурттап, чонунга бараан болуп чоруу өөрүнчүг, чуртталга солун, чиик-даа апарган ышкаш. Ынчангаш мындыг онзагай кижилер хөй-ле чылдар дургузунда чонун чараш аялгалары, ырылары-биле өөртүп, аныяк-ескенин чараш чүүлдүгө өөредип-ле чоруу-рун күзээр-дир мен.

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
РФ-тиң ниити билиг школаларының
хүндүлүг ажилдакчызы.

28 чыл бурунгаар

САКТЫЫШКЫН НОМУ

1989 чылдың январь 17-де СЭКП ТК-ның секретариаты «Бүгү-эвилелдин сактыышкын номунун дугайында» доктаалды хүлээп алган. Бо хүннерде ол Ада-чурттуң Улуг дайынының төп музейинде 1500 ажыг номдан тургустунган, чыл санында немежип турар. Ында Төрзөн чурту дээш амы-тынындан чарылганнарның чырык адын мөңгөжидип, оларның дугайында бижээн. Ооң электроннуг хевири 1995 чылда база тургустунган.

Тыва эки турачыларның дугайында оон дилээш тып-падым. Музейниң ажилдакчылары ам-даа дилеп-тывар телевилелдерни уламчылап турар.

Ук номда чүгө Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарының дугайында эвес, фин дайынындан эгелээш, амгы үеде чедир Төрзөн чуртун эрес-дидим камгалааннарның дугайында материалдар кирип турар. Ынчангаш олар боттарының телевилелин деткирин россияжилерден дилеп, бодунарның холунарда төөгүлүг материалдарны болгаш сонур-гаан чүүлдеринерни билип, медээ солчурун дилеп турар. Адреси: kniga-pamyati@poklonnayaagora.ru

Хоойлу болгаш яла

ҮНДҮРҮГ ТӨЛЕВЭЭНИ
ДЭЭШ...

РФ-тиң Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге ко-митеди ийи хуу сайгарлыкчыга хамаарыштыр истелге ажилда-рын дооскан. 48 харлыг болгаш 32 харлыг хуу сайгарлыкчылар РФ-тиң КХ 198 чүүлүнүн 1 кезээн-де көрдүнген кем-херек үүлгедии онза улуг хемчээлге үндүрүгнү төлөвээни дээш буруудаттырып турар.

Истелгениң тодаратканы болза, 2014 чылдың апрельде 48 харлыг сайгарлыкчы 54 084 000 рубльге шим-чевес өнчүзүн саткаш, хоойлу езугаар кирген орулгазындан ниитизи-биле 2 596 032 рубль түңнүг үндүрүгнү төлөвээн. Ооң РФ-тиң бюджетинче кириер ужурулг турган үндүрүүнүн ни-

ти түнүнүн 92 хуузу төлөттинмээнин истелге ажилдакчылары тодараткан, а ол дээрже РФ-тиң КХ 198 чүүлү езугаар онза улуг хемчээл болур.

Өске хуу сайгарлыкчы бодунуң ап турар орулгаларының түнүн биле тура, сагышты-биле 2013 чылдың 1 айның 20-ден 2016 чылдың 7 айның 15-ке чедир бодунуң орулгаларының дугайында шын эвес медээлерни үндүрүг органнарынга берип тургаш, ниитизи-биле 3 228 410,2 рубль түңге үндүрүгнү төлөвээн. Ооң РФ-тиң бюджетинче кириер ужурулг ниити үндүрүүнүн 100 хуузу төлөттинмээнин истелге тодараткан.

Истелге буруудадырынга четчир барымдааларны тодараткаш, хе-ректерни судче шилчиктен. Маңаа экономиктиг кем-херек үүлгедиглерин истеп тыварының сорулгазы күрүнеге чедирген когаралды эгидер талазы-биле чөптүг чорукту доктаадырын демдеглээри чугула.

Моолга бүдүрген, хуу теве дүгү-биле к... ган, шынары тергиин... спальный мешоктар үргүлчү садып турар. Размери 200x90 см. Ч... ган кылдыр чежиште 200x180 см. Өртээ 3... рубль. Тел: 891334366

КУШ ЧОК ДЕП САНАА... Бай-Тайга кожуунуң Т... ортумак школазын 2006 ч... дооскан Айдана Альберт... МЮРЗЮНУ адынга тывыс... 4087414 дугаарлыг аттеста... читкенин барымдаалааш... күш чок деп санаар.

Чөөн-Хемчик кожуун... Хайыракан ортумак школ... 1991 чылда дооскан Евд... Мөңгүн-ооловна САТ... адынга тывыскан АН 35... дугаарлыг аттестаттың читк... барымдаалааш, ону күш чо... санаар.

Тес-Хем кожуунуң Тө... лекчилер хуралы, кожуун... гыргазы, Берт-Даг суму ча... газы хөй чылдарда О-Шы... Ак-Эрик, Сушь суурларга... хозтар директорлап, Т... АССР-ниң Дээди Соведе... көдээ Советтерниң деп... дынга соңгуттуруп чораан... ажилдың хоочуну

Мөңгүн-оол Байырови... ЭРТИНЕНИН

мөчээни-биле холбаштыр х... кажыдалын ажы-төлүнгө... нуктарынга болгаш чоок к... леринге, төрөлдөргө ил... гейлеп, эгиттинмес чидири... үлежип тур.

«Шын» солунуң редк... легиязы, коллективи солун... кол редактору Александр С... оолович Шююнга ооң да... авазы, күш-ажылдың хоочу... Берт-Даг сумузуңун хүндү... хамаатызы

Кара-Уруг Кунгааевна... ЭРТИНЕНИН

мөчээни-биле холбаштыр ха... кажыдалын илергейлеп, а... чидиригнни ооң-биле үлежип тур

«Шын» солунуң редк... легиязы, коллективи солун... кол редактору Алексан... Сан-оолович Шююнга ооң да... йи, Совет болгаш ажил-ап... органнарының хоочуну

Мөңгүн-оол Байырови... ЭРТИНЕНИН

мөчээни-биле холбаштыр ха... кажыдалын илергейлеп, а... чидиригнни ооң-биле үлежип тур

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямазы.

Кол редактор
А.С. ШЮЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторунун оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа),
Экономика, улутпур болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг),
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. А.Д.-Б. Базыр-оол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба,
Солун чыскаакчылары С.Н.Монгуш, А.К.Ооржак,
Корректорлар А.Ч.Чамзырын, Ч.Н.Мачык,
Ниити телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелеп «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткүз.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүүлөйүн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылзаалар.

Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефон
долгаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катан үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4965.
Номерни парлалгаже дугаары: график езугаар —
21.00, херек кырында — 18.00.